

नेपाली बालगीतको प्रवृत्तिगत अध्ययन

सन्ध्या राई

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

सिक्किम विश्वविद्यालय भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागका पठ्यक्रममा रहेको एम.फिल परीक्षाको आंशिक परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

लघु शोधप्रबन्ध

२०१८

नेपाली बालगीतको प्रवृत्तिगत अध्ययन

सिक्किम विश्वविद्यालय भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागका पठ्यक्रममा रहेको एम.फिल परीक्षाको आंशिक परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

लघु शोधप्रबन्ध

२०१८

शोध निर्देशक

डा. कविता लामा

सह प्राध्यापक

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय।

शोधार्थी

सन्ध्या राई

क्रम सङ्ख्या १६MPNP०७

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय।

सिक्किम विश्वविद्यालय

(भारतके संसदके अधिनियमद्वारा स्थापित केन्द्रीय विश्वविद्यालय)

SIKKIM UNIVERSITY

[A central university established by an Act of Parliament of India in 2007]

No.LIB. Plagiarism /59/2017

Dated 09-02-2017

To

✓
The Head
Department of Nepali
Sikkim University

Sub: Anti-Plagiarism Test

Dear Sir,

Kindly refer to your letter dated 09/02/2017 on the subject referred above.

I may inform you that the present ant-plagiarism software (URKUND) being used by Sikkim University distributed by INFLIBNET does not support Nepali and Hindi languages.

Therefore, the MPhil and PhD dissertations written in Hindi and Nepali cannot be tested for plagiarism.

Yours sincerely,

A S Chandel
(A S Chandel)
Librarian

Copy for information to:

1. The Controller of Examinations, Sikkim University
2. The Dean, School of Languages and Literature
3. In-charge, Department of Hindi

६ माइल, सामदुर, पीओ तादुङ-७६७१०२, गान्तोक, सिक्किम, भारत

फोन : ०३५९२-२५१०६७, २५१४६८, फ्याक्स-२५१८६५

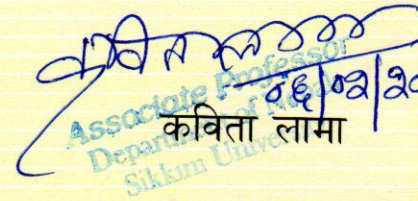
6th Mile, Samdur, P.O. Tadong 737102, Gangtok, Sikkim, India

Phone : 03592-251067, 251468, Fax : 03592-251865

Website : www.cus.ac.in

निर्देशकको अग्रसारण

“नेपाली बालगीतको प्रवृत्तिगत अध्ययन” शीर्षकमा प्रस्तुत लघु शोधप्रबन्ध नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय एमफिलका शोधार्थी सुश्री सन्ध्या राईले मेरो निर्देशनमा रही बढो परिश्रमपूर्वक तयार पारेकी हुन्। एमफिल स्तरको अध्ययनक्रममा तेस्रो सत्रअन्तर्गत गरिनुपर्ने यस लघु शोधप्रबन्ध लेखन यिनले शोधविधि र नियमको यथोचित पालन गर्दै आफू लगनशील रही तयार पारेकी हुन् भन्दै यसको उचित मूल्याङ्कनका निम्ति सम्बन्धित निकायमा अग्रसारित गर्छु।

Associate Professor
Department of Nepali
Sikkim University
कविता लामा
०६/०३/२०

शोध निर्देशक

सह प्राध्यापक, नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय।

SIKKIM UNIVERSITY

[A Central University established by an Act of Parliament of India, 2007]

DEPARTMENT OF NEPALI

SCHOOL OF LANGUAGES & LITERATURE

प्रतिबद्धता पत्र

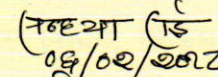
सिक्किम विश्वविद्यालय भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा एमफिल परीक्षाको आंशिक परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत नेपाली बालगीतको प्रवृत्तिगत अध्ययन शीर्षकको यस लघु शोधप्रबन्ध मैले मेरी शोधनिर्देशक सह-प्राध्यापक, डा. कविता लामाको निर्देशनमा रहेर सम्पन्न गरेकी हुँ र यो पूर्णतः मौलिक शोधकार्य हो। मैले प्रस्तुत लघु शोधप्रबन्ध लेखन क्रममा विभिन्न स्रोतबाट आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरी तिनको उपयोग गरेकी छु र ती सम्पूर्ण महानुभवप्रति म कृतज्ञ छु। यस लघु शोधप्रबन्धको शीर्षकलाई मैले यसअघि कुनै पनि उपाधि अथवा अन्य प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरेकी छैन। साथै यस अध्ययनको कुनै पनि अंश पुस्तक वा पत्र-पत्रिका रूपमा प्रकाशित गराएकी छैन। मैले यहाँ प्रस्तुत गरेको यो प्रतिबद्धता विरुद्ध कुनै प्रमाण भेटिएमा त्यसप्रति म पूर्णतः उत्तरदायी रहनेछु भनी यो प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछु।

मिति-

Associate Professor
Department of Nepali
Sikkim University
०९/०२/२०१८

शोधार्थी

सन्ध्या राई

०९/०२/२०१८

एमफिल १६MPNP०७

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय।

अध्यक्ष
Head
नेपाली विभाग
Department of Nepali
सिक्किम विश्वविद्यालय
Sikkim University
०९/०२/२०१८

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत लघु शोधप्रबन्ध नेपाली बालगीतको प्रवृत्तिगत अध्ययन मैले श्रद्धेय गुरुमा डा. कविता लामा, सह प्राध्यापक, नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालयको कुशल निर्देशनमा तयार गरेकी हुँ। उहाँबाट प्राप्त उचित परामर्श अनि हरेक प्रकारको सहयोग र प्रोत्साहनले नै यो लघु शोधप्रबन्ध तयार गर्न म सक्षम बनेकी छु। लेखनक्रममा उहाँले दिनुभएको शोधविषयक पुस्तकहरू मैले प्रयोग गर्न सकेकी हुनाले यो लेखन कार्य पूर्ण रूपले सम्पन्न हुन सक्यो, यसको निम्ति उहाँप्रति कृतज्ञ रहनेछु।

यसै क्रममा मलाई आवश्यक सुझाव दिनहुने विभागका अन्यान्य गुरुजनमा श्रद्धेय प्रो. प्रतापचन्द्र प्रधान, डा. पुष्प शर्मा, डा. समर सिन्हा, डा. अरूणा राई, प्रा. देवचन्द्र सुब्बा तथा प्रा. बलाराम पाण्डेप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु। मलाई सुझाव, तथा आवश्यक सन्दर्भ पुस्तकहरू उपलब्ध गराइदिएर सहयोग पुऱ्याउनेमा नेपालबाट बालसाहित्यको क्षेत्रमा निरन्तर कलम चलाई रहनुहुने लेखक डा. ध्रुवकुमार घिमिरेज्यू, मेरा अग्रज शोधार्थी दाजुहरू दिपेन तामाङ अनि सुरज गुरुङलाई पनि म धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु। नेपाली साहित्य परिषद् सिक्किम, मानव संसाधन विकास विभाग, सिक्किम सरकार, दार्जिलिङका सिल्भेस्टर सरबाट उपलब्ध गराइएका शोध सामाग्री पुस्तक, पाठ्य पुस्तकहरू मेरो शोध लेखनमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भूमिकामा रहेका छन् जसको सहयोग

बिना यो लेखन कार्य पूर्ण हुन धेरै गाह्रो हुने थियो । यी सम्बन्धित निकाय तथा संस्थाहरू

लगायत सिक्किम विश्वविद्यालयको केन्द्रिय पुस्तकालयप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

अन्तमा, यस शोधप्रबन्ध लेखनक्रममा देखा परेका केही उतारचढाउसित जुझेर अघि बढ्न

मलाई प्रेरणा र प्रोत्साहन प्रदान गर्नुहुने मेरा पूजनीय पापा अबिर राई, आमा जुनु राई,

प्यारो नाना सरला राई र भाइ सफल राईप्रति म सदैव ऋणी रहनेछु ।

विनीत,

सन्ध्या राई

सङ्केताक्षर सूची

डा. ----- डाक्टर

ते. सं. ----- तेस्रो संस्करण

प्रा. ----- प्राध्यापक

प्रो.----- प्रोफेसर

पृ. ----- पृष्ठ

वि. सं. ----- विक्रम संवत्

विषयसूची

भावहरणको प्रमाण पत्र	क
शोध निर्देशकबाट अग्रसारण	ख
प्रतिबद्धता पत्र	ग
कृतज्ञता ज्ञापन	घ
सङ्केताक्षर सूची	ङ
पहिलो अध्याय	पृ. सं

१. शोधको परिचय १-८

१.१ शोधको शीर्षक

१.२ शोध शीर्षकको परिचय

१.३ शोधको प्रयोजन

१.४ शोधको समस्या

१.५ शोधको उद्देश्य

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

१.७ शोधको सीमाङ्कन

१.८ शोधको औचित्य र महत्त्व

१.९ शोधविधि र ढाँचा

१.९.१ शोधको सामग्रीसङ्कलन विधि

२. नेपाली बालगीतको सैद्धान्तिक परिचय

२.१ बालगीतको अर्थ र परिभाषा

२.२ बालगीतको वर्गीकरण

२.२.१ शिशुगीत

२.२.२ बालगीत

२.२.३ बालखेलगीत

२.३ बालगीतका प्रकार

२.३.१ छोटो बालगीत

२.३.२ मझौला बालगीत

२.३.३ लामो बालगीत

२.४ नेपाली बालगीत र अन्य विधाहरूसितको सम्बन्धगत अध्ययन

२.४.१ बालगीत र गीत

२.४.२ बालगीत र बालकविता

२.४.३ बालगीत र लोक बालगीत

३. नेपाली बालगीतका प्रवृत्तिगत विशेषताहरू

३.१. विषयगत आधारमा

३.१.१ धार्मिक बालगीत

३.१.२ सांस्कृतिक बालगीत

३.१.३ ऐतिहासिक बालगीत

३.१.४ शिक्षाप्रद बालगीत

३.१.५ प्रकृति र परिवेशसम्बन्धी बालगीत

३.१.६ स्वास्थ्यसम्बन्धी बालगीत

३.१.७ राष्ट्रप्रेमसम्बन्धी बालगीत

३.१.८ साइबर संस्कृतिसम्बन्धी बालगीत

- ३.२ नेपाली बालगीतमा प्रयुक्त भाषाशैली
- ३.२.१ शब्दचयन
- ३.२.२ वाक्य संरचना
- ३.२.३ लय
- ३.२.४ वर्णनात्मक शैली
- ३.२.५ प्रश्नोत्तरमूलक शैली
- ३.२.६ सम्वादात्मक शैली
- ३.२.७ आत्मपरक शैली

चौथो अध्याय

६८-८९

४. नेपाली बालगीतको लेखन र संरक्षण: समस्या र समाधानका उपायहरू

४.१. नेपाली बालगीतका समस्याहरू

४.१.१ अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभाव

- (क) बालबालिकामा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभाव
- (ख) परिवारमा अङ्ग्रेजी भाषालाई प्राथमिकता
- (ग) विद्यालयमा अङ्ग्रेजी भाषामा पठन

४.२ बालबालिकामा साइबर संस्कृतिको प्रभाव

४.२.१ भिडियो गेम

- (क) सकारात्मक प्रभाव
- (ख) नकारात्मक प्रभाव

४.२.२ काटुर्न

- (क) सकारात्मक प्रभाव
- (ख) नकारात्मक प्रभाव

४.२.३ इन्टरनेट

४.३ समाधानका उपायहरू

- ४.३.१ बालसमाजको गठन
- ४.३.२ बालबालिकामा अन्तर्क्रियाको आवश्यकता
- ४.३.३ बाल समाजमा अभिभावकको सचेत सहभागिता
- ४.३.४ विद्यालयका पाठ्यक्रममा बालगीतको अन्तर्भुक्ति
- ४.३.५ बाल समाजमा पुस्तक पठन संस्कारको विकास

पाँचौँ अध्याय

उपसंहार तथा निष्कर्ष
सन्दर्भग्रन्थसूची

९०-९६
९७-९९

पहिलो अध्याय

१. शोध परिचय

१.१ शोधको शीर्षक

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक *नेपाली बालगीतको प्रवृत्तिगत अध्ययन* रहेको छ।

१.२ शोध शीर्षकको परिचय

आज बालसाहित्यलाई एउटा स्वतन्त्र विधाको रूपमा हेरिन्छ। बालसाहित्यको अस्तित्व संसारका प्रायः सबै भाषा साहित्यमा रहेको पाइन्छ। यसका विविध विधाहरू जस्तै, कविता, गीत, कथा, उपन्यास, नाटक र जीवनी प्रमुख छन्। बालसाहित्यमा बालगीत एउटा प्रमुख विधा हो। बालगीतले बालबालिकाहरूका शारीरिक, मानसिक तथा बौद्धिक विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। सामान्यतः बालगीतलाई दुई खण्डमा विभाजन गरेको पाइन्छ- (क) लोक बालगीत र (ख) लिखित बालगीत। लोक बालगीत लोकसाहित्यसित सम्बन्धित रहेकाले यसको अस्तित्व परापूर्वकालदेखि रहिआएको पाइन्छ। आफूलाई अभिव्यक्त गर्नु मानिसको जन्मजात प्रवृत्ति हो। मानव जीवनमा भाषा अस्तित्वमा आउन अघि मानिसले आफूलाई सङ्केतद्वारा अभिव्यक्ति दिने चेष्टा गरेको थाहा पाइन्छ। त्यसै

सङ्केतलाई वाणीरूप दिएपछि त्यसले लोकसाहित्यमा स्थान पाउन थाल्यो।^१ बालगीतको मौखिक परम्परा यहीदेखि सुरु भएको पाइन्छ। लिखित बालगीत भन्नाले लेखेर गाइने गीत भन्ने बुझिन्छ। जो मुख्यतः पाठ्य र पाठ्येतर पुस्तकका रूपमा प्रकाशित पाइन्छन्।

उपर्युक्त वर्गीकरणको आधारमा प्रस्तुत लघु शोधप्रबन्धमा नेपाली बालगीतको प्रवृत्तिगत अध्ययन गरिएको छ।

१.३ शोधको प्रयोजन

प्रस्तुत लघु शोधप्रबन्धको प्रयोजन सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागबाट सञ्चालित एमफिल परीक्षाको आंशिक परिपूर्तिका निम्ति रहेको छ।

१.४ शोधको समस्या

यस शोधप्रबन्धमा बालसाहित्यको सैद्धान्तिक परिचयको चर्चा गरिनाका साथै यसका प्रमुख विधाहरूमध्ये नेपाली बालगीतलाई शोध विषय बनाएर यसको प्रवृत्तिगत अध्ययन गरिएको छ। यस शोधसम्बन्धी समस्याहरू निम्न प्रकारका छन्-

^१ मुक्तिप्रसाद उपाध्याय, (सन् २०१५), *भारतेली नेपाली बाल साहित्य*, सिलगढी, नेपाली साहित्य प्रचार समिति, पृ. १५

१. नेपाली बालगीत र बाल साहित्यका अन्य विधाहरूलाई छुट्याउने आधार के हुनसक्छन्?
२. नेपाली बालगीतका प्रवृत्तिहरू के के हुन्?
३. नेपाली बालगीतको लेखन तथा संरक्षणमा देखा पर्ने समस्या र चुनौती के के हुन्?
४. यसको समाधानका उपायहरू के के हुन सक्छन्?

१.५ शोधको उद्देश्य

माथि उल्लिखित समस्याका उद्देश्यलाई निम्न रूपमा राख्न सकिन्छ-

१. बालगीत र बालसाहित्यका अन्य विधाहरूलाई छुट्याएर अध्ययन गर्नु।
२. नेपाली बालगीतका प्रवृत्तिगत विशेषताहरूलाई केलाएर हेर्नु।
३. नेपाली बालगीतको लेखन तथा संरक्षणमा देखा परेका समस्या र चुनौतीलाई बुझ्नु।
४. यसको समाधानका उपायहरूलाई विविध आयामबाट खोजेर निकाल्नु।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

आजसम्मको जानकारी अनुसार बालसाहित्यका विविध विधासम्बन्धी अनेकौं लेखहरू प्रकाशित भएका छन्। प्रकाशित ती बाल पुस्तक तथा फुटकर लेखहरूमा नेपाली बालगीतको विशेषताहरूलाई मात्र लिएर छुट्टै रूपले कुनै चर्चा गरिएको पाइँदैन। प्रस्तुत शोधप्रबन्ध नेपाली बालगीतमाथि केन्द्रित रहेको छ। नेपाली बालगीतमाथि प्राप्त भएजति प्रकाशित लेखहरूलाई यहाँ पूर्वकार्यको समीक्षाका रूपमा हेरिएको छ-

(क) पुस्तकका आधारमा पूर्वकार्यको समीक्षा

कविता लामाको *अनुशीलन* (सन् २०१०) पुस्तकमा *नेपाली बालसाहित्यको वर्तमान स्थिति, चुनौती र यसका समाधान* शीर्षक लेखमा साहित्य तिनवटा तहमा पढिन्छ र लेखिन्छ जसलाई उमेरको आधारमा बालसाहित्य, सार्विक साहित्य र प्रौढ साहित्य भनेर छुट्याइएको पाइन्छ। यसका साथै यिनले बालसाहित्यको विधागत वर्गीकरणका आधारमा नेपाली बालगीतको पनि संक्षिप्त चर्चा गरेकी छन्। यस अतिरिक्त लामाले नेपाली बालसाहित्यको वर्तमान स्थितिबारे जानकारी गराउनका साथै यसका चुनौति र समाधानतर्फ पाठकको ध्यान केन्द्रित गर्न चाहेकी छन्।

कविता लामाको भारतीय नेपाली बालसाहित्यमा नारी स्रष्टा (सन् २०१४) नामक पुस्तकमा बालसाहित्यको सैद्धान्तिक परिचयको क्रममा नेपाली बालगीतको पनि चर्चा गरिएको छ। यस पुस्तकमा भारतका विभिन्न क्षेत्रबाट नारी स्रष्टाहरूले नेपाली बालसाहित्यमा पुऱ्याएको योगदान र उनीहरूद्वारा लिखित कृतिहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ।

दीपक तिवारीको पुस्तक सिक्किमको नेपाली साहित्यिक इतिहास परम्परा : स्वरूप र प्रवृत्ति (सन् २००३) अन्तर्गत एउटा लेख 'बालसाहित्यको विकासमा सिक्किमका साहित्यकारको योगदान'-मा सिक्किमका नेपाली साहित्यको इतिहासको प्रसङ्गमा साहित्यकारहरूले बालसाहित्यमा पनि चासो देखाएर कलम चलाएको उल्लेख गरेका छन्। नेपाली साहित्येतिहासमा पहिलोचोटि बालसाहित्यलाई महत्त्वपूर्ण अङ्गको रूपमा स्वीकारेर यसको अध्ययन गरिएको पाइन्छ।

मुक्तिप्रसाद उपाध्यायको भारतेली नेपाली बाल साहित्य (सन् २०१५) पुस्तकको एउटा लेख बाललोकगीत अथवा लोककविता शीर्षकमा बालगीतलाई दुई भागमा विभाजन गरिएको छ- (क) शिशुको भाषिक विकास हुनअघि अनि (ख) शिशुको भाषिक विकास भएपछि। उपाध्यायले बालबालिकाको बोली फुट्नुअघि तिनलाई ख्वाउन, फकाउन, सुताउन, खेलाउन अभिभावकहरूले गाउने गीतलाई अङ्ग्रेजीमा क्रेडल सङ्ग, हिन्दीमा लोरी र नेपालीमा निनीनानी गीत वा नानी भुल्याउने गीत भनिन्छ भन्ने बारे चर्चा गरेका छन्।

(ख) पत्र पत्रिकाका आधारमा पूर्वकार्यको समीक्षा

चूडामणि बन्धु, तीर्थबहादुर श्रेष्ठ र अन्यद्वारा सम्पादित *बाल साहित्य* (वि.सं.१९८८) वर्ष १; अङ्क १, मा ध्रुवकृष्ण दीप लिखित “नेपाली बालगीतः केही कथ्य केही तथ्य” शीर्षक लेख प्रकाशित छ। दीपले यस लेखमा नेपाली बालगीतको महत्त्व र आवश्यकतालाई प्रकाश पारेका छन्। यसका साथै हिजोआज बालगीतको नाममा छात्रावास भएका स्कूलहरूमा घोकाउने अङ्ग्रेजी राइम्सले बालबालिकामाथि पारेको प्रभावलाई दर्शाउने कोसिस गरेका छन्। यिनले हाम्रा ससाना नानीहरूलाई बालगीत कसरी सिकाइनु पर्ने र उनीहरूलाई बालगीतले कस्तो प्रभाव पार्छ भन्ने कुराको विस्तृत चर्चा गरेका छन्।

वत्सगोपालद्वारा सम्पादित *सिक्किम अकादेमी जर्नल* (सन् २००४-५) वर्ष २; अङ्क २, मा प्रकाशित रामलाल अधिकारीलिखित “नेपाली र बङ्गला लोकसाहित्यमा बालगीत” शीर्षक लेखमा यिनले मानव र पशुप्राणीका शिशुको शारीरिक र मानसिक स्वरूपबारे तुलनात्मक आधार प्रस्तुत गर्दै बालगीतको प्रसङ्ग उठाएका छन्। कुनै पनि जातिको लोकसाहित्य कतिको समृद्ध छ भन्ने कुरा उसको भाषामा पाइने बालगीतबाट थाहा पाइन्छ भन्दै वर्तमान कालमा नेपाली बालगीतको स्थिति मरणासन्न अवस्थामा पुग्नका कारण तथा अङ्ग्रेजीसँगसँगै आफ्ना मातृभाषाका बालगीत पनि शिशुहरूलाई सिकाउनु पर्छ भन्ने मन्तव्य अधिकारीले यस लेखमा राखेका छन्।

१.७ शोधको सीमाङ्कन

नेपाली साहित्य समाजमा बालगीत मौखिक अनि लिखित दुवै रूपमा पाइन्छ। प्रस्तुत शोधप्रबन्धले लिखित तथा प्रकाशित केही प्रमुख नेपाली बालगीत सङ्ग्रह अनि केही बालकविता सङ्ग्रहभित्र समाविष्ट बालगीतलाई आफ्नो अध्ययन क्षेत्र मानेको छ।

१.८ शोधको औचित्य र महत्त्व

पूर्वकार्यको समीक्षा तथा अहिलेसम्म प्राप्त सन्दर्भसामग्रीको अध्ययन अनुसन्धानबाट प्रस्तुत शोधप्रबन्धले समेटेने विषयमा छुट्टै रूपले विशद् अध्ययन भएको पाइँदैन। प्रस्तुत नेपाली बालगीतको प्रवृत्तिगत अध्ययन विषयक यो शोधप्रबन्ध नेपाली बालसाहित्यको सन्दर्भमा औचित्यपूर्ण र महत्त्वपूर्ण देखिन्छ।

१.९ शोधको विधि र ढाँचा

प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा निगमनात्मक शोधपद्धतिको प्रयोग गरिएको छ। जसअन्तर्गत सर्वेक्षणात्मक, पुस्तकालयीय अध्ययनका साथै विश्लेषणात्मक समालोचना प्रणालीलाई पनि

आत्मसात् गरिएको छ। यस शोध अध्ययनमा प्रयुक्त भाषा अनि व्याकरण *नेपाली लेखन शैली* (सन् २०१०)-मा आधारित रहेको छ। प्रबन्धमा प्रयुक्त सन्दर्भ, पादटिप्पणी तथा सन्दर्भ लेखनमा चूडामणि बन्धुको *अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन* (सन् २०१३)-लाई पनि आधार मानिएको छ।

१.९.१ शोधको सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधप्रबन्धसम्बन्धित तथ्याङ्क र अन्य आवश्यक सामग्रीहरू द्वितीय र तृतीय स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ। द्वितीय सामग्री सङ्कलन विधिअन्तर्गत पुस्तक, लेख, शोधग्रन्थ, पत्रपत्रिका तथा पुस्तकालयबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ साथै तृतीय स्रोतअन्तर्गत विद्युतीय माध्यमद्वारा प्राप्त सामग्रीलाई आधार बनाइएको छ।

दोस्रो अध्याय

२. नेपाली बालगीतको सैद्धान्तिक परिचय

२.१ बालगीतको अर्थ र परिभाषा

बालसाहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये बालगीत एउटा प्रमुख विधा हो। बालगीतबारे जान्न अघि सर्वप्रथम गीतको अवधारणाबारे जान्न आवश्यक छ। 'गीत' लयबद्ध रूपमा प्रवाहित यस्तो लघु रचना हो जो ललित हुनाको साथै आकर्षक हुन्छ, सरल हुनाको साथै मधुर हुन्छ र साङ्गीतिक हुनाको साथै स्पर्शीय हुन्छ।^१ अतः एउटै भावमा केन्द्रित भई वैयक्तिक अनुभूतिको अभिव्यञ्जना गर्ने सङ्क्षिप्त गेय भाषिक रचना नै 'गीत' हो। त्यसरी नै बालबालिकाको निम्ति पाको वा बालपुस्ताले तयार पारेको लयात्मक गेय अभिव्यक्ति बालगीत हो। बालगीत पनि बालसाहित्यका अन्य विधाझैं बाल रुचिअनुकूल हुन्छ। बालगीत लिखित बालसाहित्यको पद्य विधाअन्तर्गत पर्ने एउटा शाखा हो।^२

बालगीत शब्दको निर्माण प्रक्रियालाई हेर्दा बालगीत 'बाल' र 'गीत' शब्दको योगबाट बनेको देखिन्छ। 'बाल' शब्दको अर्थ बालबालिका भए जस्तै 'गीत' शब्दको अर्थ गाइने वा गाउन मिल्ने रचना हो।^३ अतएव, बालभाषामा, बालबालिकाको रुचि अनुसारको विषय चयन गरी लेखिएको लयात्मक, गेयात्मक विधालाई बालगीत भनिन्छ।

^१ कृष्णप्रसाद पराजुली, (वि.सं.२०६४), *नेपाली लोकगीतको आलोक*, काठमाडौं, रत्न पुस्तक भण्डार, पृ.७०

^२ कुसुमाकर न्यौपाने, (वि.सं.२०७२), *बाल-साहित्य*, काठमाडौं, नेपाली बाल साहित्य समाज, पृ.५७

^३ उही. पृ. ५७

नेपाली बालसाहित्यका इतिहासकार प्रमोद प्रधानले बालगीतलाई यसरी परिभाषित गरेका छन्- बालबालिकाहरूमा हुने जिज्ञासालाई शान्त पार्ने, उनीहरूको सिर्जनात्मक प्रतिभालाई प्रस्फुटित गराउने, उनीहरूको शब्दभण्डारलाई अभिवृद्धि गर्ने, उनीहरूमा विद्यमान सङ्गीत चेतनालाई परिमार्जन गर्ने एवम् मनोरञ्जनसमेत प्रदान गर्ने कार्यमा बालगीत एक सबल, सक्षम र सशक्त माध्यम भएकाले यस विधाको आफ्नै किसिमको विशिष्ट महत्त्व रहेको छ।^४

सामान्यतः बालगीत बालबालिकालाई लक्षित गरेर रचिएको हुन्छ। बालगीतबाट उनीहरू सोझै प्रभावित हुँदछन्। बालबालिकाको शारीरिक तथा मानसिक विकासमा यसले अहम् भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। आफ्नो वातावरण र परिवेशलाई बुझ्ने कोसिस गर्दा उनीहरूका मनमा धेरै जिज्ञासाहरू उत्पन्न भएका हुन्छन् र यी जिज्ञासाहरूको पूर्ति बालगीतद्वारा गरिएको हुन्छ। बालगीतका माध्यमबाट बालबालिकालाई मनोरञ्जन र शिक्षा दिनाका साथै यसद्वारा उनीहरूको भाषिक विकासमा पनि सहयोग प्राप्त हुँदछ। यसैले बालसाहित्यमा बालगीतको विशिष्ट स्थान रहेको छ।

बालभाषाअनुरूप लेखिएका बालगीत नै धेरै उपयोगी हुन्छन्। बालकहरूका रहन-सहन, रुचि-स्वभाव, भाषा, कल्पना अनि भावना वयस्कहरूभन्दा सर्वथा पृथक् हुन्छन्।

^४ प्रमोद प्रधान, (वि.सं.२०६९), नेपाली बालसाहित्यको इतिहास, (ते.सं) काठमाडौं, विवेक सिर्जनशील प्रकाशन, पृ.६५

यसैकारण बालगीतको रचनामा बालकका रुचि तथा प्रवृत्तिका कुराहरूले स्थान पाएको हुन्छ।^५

२.२ बालगीतको वर्गीकरण

बालगीत बालसाहित्यको एउटा मुख्य विधा हो। यस विधाको आफ्नो छुट्टै महत्त्व र विशेषता रहेको हुन्छ। बालसाहित्यका अन्य विधासहर यसलाई पनि विभिन्न विद्वानहरूले मुख्यतः तिनवटा वर्गमा वर्गीकरण गरेर अध्ययन गरेका छन्- (क) शिशुगीत, (ख) बालगीत अनि (ग) बालखेलगीत।

२.२.१ शिशुगीत

आयुवर्गका दृष्टिले हेर्दा सबैभन्दा साना जन्मदेखि ३ वर्षसम्म उमेरवर्गका बालकहरू, जसको बोली फुट्नु अघि उनीहरूलाई खेलाउन, फकाउन तथा खुवाउनका लागि अभिभावकहरूले गुनगुनाउँदै गाउने गीतलाई 'शिशुगीत' भनिन्छ। मानव जाति स्वभावले नै रागप्रिय हुन्छन्। शिशुको जन्म भएदेखि नै उसलाई भुलाउन, खेलाउन भनी आफ्ना अभिभावकहरूले थप्पडी मादै लयदार गीत गुनगुनाउँछन्। अबोध शिशुहरू रूँदा उनीहरूलाई कुनै सङ्गीतमय धुन सुनाइयो भने ऊ त्यसबाट प्रभावित भएर रूँद छोड्दछ। यस अवस्थामा गीतका शब्दहरू बुझ्न नसके तापनि गीतको लय र धुन सुनेर

^५ सुरेंद्र विक्रम, (वि.सं.२०१६), भारतीय बाल साहित्य, नई दिल्ली, साहित्य अकादेमी, पृ. ५४४

मात्र पनि शिशुहरू रमाउने गर्छन्। शिशुगीतका केही उदाहरणहरूलाई यहाँ उद्धृत गरेर हेर्न सकिन्छ। जस्तै,

आऊ आऊ निदरी

बस बस गुँदरी

पुतलीका आँखामा

पस पस निदरी।

पुतलीका आँखामाथि

परेलीका ताला

फूलमा आई नानीका

मुसारिदेऊ गाला।^६

उक्त निदरीगीत बालबालिकालाई सुताउँदा गाइने गीत हो। यस्ता गीतहरूमा लय र धुन एकैनासको हुने गर्दछ। शब्दको अर्थ नबुझे पनि शिशुहरू त्यो सङ्गीतमय धुन सुन्दै सुत्ने गर्दछन्।

‘शिशुगीत’-लाई विविध नामले जानिन्छ। जस्तै, क्रेडल सङ्ग, निनीनानी, लल्लोरी, निदरीगीत, लोरीगीत, झोलुङ्गेगीत आदि। तर ‘शिशुगीत’-ले जतिको सही अर्थबोध गर्दछ त्यतिको अर्थ उपर्युक्त क्रेडल सङ्ग, निनीनानी, लल्लोरी, निदरीगीत, लोरीगीत, झोलुङ्गेगीत

^६ मेरो किताब, (सन् २०१६), कोलकत्ता, पश्चिम बङ्गाल प्राथमिक शिक्षा पर्षद्, पृ. २७४

जस्ता नामहरूले दिन सक्दैन। यी गीतहरूले केवल सीमित अर्थ मात्र प्रदान गर्दछ। शिशुगीत स्वयम् शिशुले गाउँदैनन्। यो गीत तिनीहरूका लागि अभिभावक वा ठुलाहरूले गाइदिने गर्दछन्। शिशुगीतहरूमा बालमनलाई आकर्षित पार्न सक्ने बालभाषाको प्रयोग र यो लयात्मकता हुन आवश्यक छ। यो शिशुहरूलाई हरेक अवस्थामा मनोरञ्जन दिन, हँसाउन तथा खुसी तुल्याउनका निम्ति प्रायः गाउने गरिन्छ।

२.२.२ बालगीत

लयात्मकता र गेयात्मकताले भरिएको बालगीतले बालबालिकाहरूमा विद्यमान सङ्गीत चेतनालाई परिमार्जन गर्नामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। हुन त जन्मिँदैकाहरूलाई पनि बालबालिका भनिन्छ तर तिनलाई साहित्यको आवश्यकता पर्दैन। बालसाहित्यको सिर्जना उमेरवर्गको हिसाबमा खासगरी ३-६, ६-९, ९-१२, १२-१५ वर्षभित्रका बालकको भावनात्मक र बौद्धिक स्तरलाई ध्यानमा राखेर गरिन्छ।^७ यसरी नै बालगीतको सिर्जना पनि बालबालिकाको उमेर अनुसार नै सिर्जना भएको हुन्छ। उनीहरूको भावनात्मक तथा बौद्धिक स्तरलाई ध्यानमा राखेर अभिभावक अनि शिक्षकहरूले बालबालिकाहरूलाई यी बालगीतहरू गाउन लगाउँछन्। सङ्गीतका साथसाथै मनोरञ्जनसमेत प्रदान गर्ने बालगीतको उद्देश्य रहेकाले यो एउटा सबल, सक्षम र सशक्त विधा पनि हो। त्यसैले बालगीतको आफ्नो छुट्टै किसिमको विशिष्ट महत्त्व रहेको हुन्छ।

^७ कविता लामा, (सन् २०१४), भारतीय नेपाली बालसाहित्यमा नारी स्रष्टा, दार्जिलिङ, गामा प्रकाशन, पृ.१७

उमेरवर्गका आधारमा रचिएको बालगीतको उदाहरणलाई निम्न रूपमा देखाउन सकिन्छ।

जस्तै,

नाचन नानी नाचन

कम्मर भाँची नाचन

पाउला रेज्की पाँचाना

नाचन नौलो ढाँचामा

पाखा र जङ्गल लेकमा

नाचन बेसी चौरमा

ऐसलु ज्यामिर खाएर

रसाई नाचदै हाँसन।

बादलसँग मिलेर

हिमालमाथि नाचन

डाँफे मुनाल बनेर

गाई, रमाई, नाचन।^८

उक्त बालगीत ३-६, ६-९ आयुवर्गका बालबालिकाको निम्ति सिर्जना गरिएको हो। यो

बालगीत बालबालिका स्वयम्ले गाउनभन्दा पनि ठुलाहरूले उनीहरूका निम्ति गाइदिएमा

^८पी. एम. खनाल अनि सुधा राई, सम्पा. (सन् २०१७), *नेपाली सरल पाठ*, गान्तोक, सिक्किम, मानव संसाधन विकास विभाग, पृ.६३

त्यस गीतमा उनीहरू नाँचन मन पराउँछन् र त्यसबाट उनीहरूले मनोरञ्जन प्राप्त गर्दछन्।

बालगीतलाई पनि मुख्यतः दुईवटा भेदमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ-

(१) लोकबालगीत

(२) लिखित बालगीत।

मौखिक परम्परामा बाँचिआएको गीतलाई 'लोकबालगीत' भनिन्छ, भने लेख्य रूपमा पढ्न सकिने बालगीतलाई 'लिखित बालगीत' भनिन्छ।

लोकबालगीतलाई मुक्तिप्रसाद उपाध्यायले आफ्नो पुस्तक *भारतेली नेपाली बाल*

साहित्यमा दुई भागमा विभक्त गरेका छन्-

(क) शिशुको भाषिक विकास हुनुअघि र

(ख) शिशुको भाषिक विकास भएपछि।^९

यस वर्गीकरणको आधारमा बालबालिकाको बोली फुट्नु अघि उनीहरूलाई खेलाउन, सुताउन, फकाउन गाइने बालगीतलाई लोकबालगीतको दर्जामा राखिन्छ। त्यस्ता बालगीतहरू जो लिखित रूपमा नभएर मौखिक रूपमा मात्र गाइने गरिन्छ। यस्ता गीतहरू उनीहरू आफैले गाउन नसके तापनि ठुलाहरूले यसरी गाउने गर्छन्-

माथिबाट आउने

कालो टोपी लाउँने

^९मुक्तिप्रसाद उपाध्याय, (सन् २०१५), *भारतेली नेपाली बाल साहित्य*, सिलगढी, नेपाली साहित्य प्रचार समिति, पृ.१६

यही हो नानीलाई तर्सउने।

** ** *

लमिनीको दोकानमा

लाहा छ कि छैन

शिरको टोपी भुइँमा खस्यो

थाहा छ कि छैन।

यस्ता लोकबालगीतले कहिलेकाहीं आञ्चलिक विशेषताको पनि वर्णन गरेको हुन्छ।

२.२.३ बालखेलगीत

बालबालिकाहरूले खेल खेल्दा गाइने गीतलाई 'बालखेलगीत' भनिन्छ। बाल समाजमा बालखेलगीतको प्रचलन र महत्त्व धेरै छ। 'खेलगीत' भन्नाले नै यो गीत बालबालिकाहरू खेल्दा गाइने भन्ने बुझिन्छ। स्वभावैले बालबालिकाहरू खेलन मन पराउँछन् र खेलन पाए खान पनि बिर्सन्छन्। उनीहरूका कतिपय खेलहरू गीतमा आधारित हुन्छन्।^{१०} बालखेलगीत बालबालिका स्वयम्ले खेल्दै गाउने गीत हो।

बालखेलगीतको विषय व्यापक र असीमित हुन्छ। यसले कुनै एउटा सीमित विषयलाई मात्र नछोएर विविध विषयलाई ग्रहण गरेको हुन्छ। बालखेलगीतको माध्यमबाट गाउँदै, खेल्दै जाँदा नानीहरूले जानी नजानी सामान्य रूपमा त्यस गीतबाट शिक्षा आर्जन गरिरहेका हुन्छन्। बालबालिकालाई बालखेलगीतले पशुपक्षी, स्थान,

^{१०} प्रमोद प्रधान, (वि.सं. २०६९), पूर्ववत्, पृ.३९

शरीरिक अङ्ग, प्रकृति-पर्यावरण, संस्कृति आदिबारे परिचित गराउँदै लान्छ। बाल्यपनको सबैभन्दा मिठो अनुभूति यसै बालखेलगीतले दिन्छ। बालखेलगीत बालबालिकाहरूले आफ्ना दौतरेहरूसित, आफूभन्दा केही ठुला दाजु-दिदीहरूसित, स्कुलका साथी-सङ्गीहरूसित खेल्दा गाउने गर्दछन्। बालखेलगीतको मूल उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो। यसका साथै बालखेलगीतले बालबालिकामा सिर्जनात्मक प्रतिभा तथा शब्दभण्डारको विकास पनि गराउँछ। बालखेलगीतको अस्तित्व मौखिक परम्परामा बाँचेको हुनाले यसलाई गाउँदै खेलिन्छ। बालखेलगीतलाई पनि दुई प्रकारमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ-

(१) घरभित्र खेलिने बालखेलगीत

(२) घरबाहिर खेलिने बालखेलगीत।

(१) घरभित्र खेलिने बालखेलगीत- घरभित्र बसेर गाउँदै खेलिने गीतलाई बालखेलगीत भनिन्छ। बालबालिकाहरूले घरबाहिर खेल्न कुनै खुल्ला स्थान अथवा ठुलो ठाँउ पाएनन् भने यो खेल ओछ्यान वा पलङ्मा बसेर पनि गाउँदै खेल्न सकिन्छ। आदे पादे, ढुकुमुकु, चीँ मुसी चीँ आदि घरभित्र खेलिने बालखेलगीतहरू हुन्। उदाहरणार्थ,

ढुकुमुकु ढुकुमुकु कसको हात? राजाको

ढुकुमुकु ढुकुमुकु कसको हात? रानीको

ढुकुमुकु ढुकुमुकु कसको हात? काजीको

ढुकुढुकु ढुकुढुकु कसको हात? मुखियाको

ढिकीले कुट्टा भएन

जाताले पिँधदा भएन

ढुङ्गाले थिचदा भएन

ढुसलीले चुट्टा भएन

झीरले छेड्दा भएन

खोरमा थुन्दा भएन

चुकुल लाउँदा भएन

आग्लो लाउँदा भएन

साङ्गलाले बाँधदा भएन

ढुढाले छेक्ता भएन

राजाको भोटे कुकुर फुक्यो।^{११}

यो खेल खेल्दा कुनै एकजना साथी घोप्टो परेको हुन्छ अनि आफ्नो पिँठ्युमाथि अर्को साथीले आफ्नो मुट्टीले उसको पिँठ्यु वा ढाडमा हल्का पाराले हिकार्उँदै भन्छ- ढुकुढुकु ढुकुढुकु के को हात...। यो बाखेलगीत खुबै रमाइलो ढङ्गमा हाँस्रदै गाउँदै खेलिन्छ।

^{११} प्रढुद प्रधान, (वि.सं. २०६९), पूर्ववत्, पृ.४०

कतिपय क्षेत्र विशेषमा यो खेल खेल्दा शब्द प्रयोगमा हेरफेर आएको देखिन्छ। जस्तै, भारतको दार्जिलिङ भेकमा खेलिने यस बालखेलगीतको अन्तिम वाक्यमा प्रयुक्त 'राजाको भोटे कुकुर फुक्यो' नभनेर 'भोटे कुकुर उमक्यो' मात्र भनिन्छ अनि यहाँको समाजमा राजतन्त्र व्यवस्था नभएकाले 'राजाको' शब्द प्रयोग गरिँदैन। घरभित्र खेलिने बालखेलगीतका अर्को एउटा उदाहरण निम्न प्रकारले दिन सकिन्छ-

आदे पादे नुनु छादे

तामाङ गाग्री हुस्।

आदले गुडिया

नकदले ठुस्।

जो पहिले बोल्छ

जो पहिले हाँस्छ

उही पदुवा।^{१२}

यो बालखेल खेल्दा बालबालिकाहरूले आफ्ना हातका दसै औँला ओछ्यान अथवा टेबलमाथि फैलाएर राख्छन्। बिच बिचमा रहेको खाली ठाउँमा एकजना साथीले आफ्नो औँला राख्दै उक्त गीत गाउने गर्छन् र जुन खाली ठाउँमा आएर उसको औँला रोकिन्छ त्यहाँ पादेको गन्ध फैलन्छ र साथीलाई पदुवा भन्दै हाँस्छन्, साथीलाई हेर्दै गिल्ला

^{१२} रामलाल अधिकारी, (सन् २०००), पूर्ववत्, पृ.६२

गर्छन्। यही एउटा रमाइलो बालखेलगीत हो जसलाई गाउँदै खेलेर बालबालिकाहरू
भरपुर मनोरञ्जन प्राप्त गर्छन्।

(२) बाहिर खेलिने बालखेलगीत- घरदेखि बाहिर आएर खेलिने खेलमा गाइने गीतलाई
घरबाहिर खेलिने बालखेलगीत भनिन्छ। यी खेलिने ठाँउहरू घरका आँगन, बरन्डा, छत,
गाडी कुद्ने सडक आदि हुने गर्दछन्। अम्मल डम्मल, घग्गे रानी, इञ्चु पिञ्चु, बदामको
लागि आदि बालखेलगीतहरू घरबाहिर खेलिने बालखेलगीत हुन्। जस्तै,

अम्मल डम्मल खैरे पात

तसलकुटी महादेउ

ओरा दोरा बाँदरको छोरा

डुम डुमरा डुम।^{१३}

**

**

**

इञ्चु पिञ्चु डाकबाबू

मेरो बाबु लण्डनमा

तिम्रो बाबु पल्टनमा

इस्टेसनको गार्डबाबू

घण्टी बजाई देऊ न

^{१३} रामलाल अधिकारी, (सन् २०००), पूर्ववत्, पृ.६५

टिडटिड... लिड.... लिड।^{१४}

यो बालखेल दुईजना साथीहरूले आ-आफना हात एकाअर्कासित गाँसेर रेल्वे स्टेसनको छानो जस्तो आकार बनाउँछन् र अन्य साथीहरू लामो पंक्तिमा यो गीत गाउँदै त्यस छानोबाट छिदैँ अर्कोपट्टि निस्कन्छन् अनि अन्तमा 'इयाप्प' भनेर साथीलाई समात्छन्। जुन साथी 'इयाप्प' भन्ने शब्दमा रोकिन्छ ऊ यस खेलदेखि बाहिरिन्छ।

उक्त बालखेलगीतहरू बालबालिकामाझ धेरै लोकप्रिय छन्। यी बालखेलगीतहरूले उनीहरूको बौद्धिक अभिवृद्धि, शारीरिक व्यायाम गर्नप्रति रुचि उत्पन्न गराउनका साथै मनोरञ्जन पनि प्रदान गर्दछन्।

२.३ बालगीतका प्रकार

हाम्रा मन-मस्तिष्कमा छोटो समयभित्र एकदम छिटो र अमेट छाप छोड्न सक्ने कुनै साहित्यिक विधा छ भने त्यो बालगीत नै हो।^{१५} बालगीतको विषयवस्तु असीमित हुने भएकाले तिनको प्रकार केलाउनु कठिन कार्य हुनेछ। यद्यपि अध्ययन सुविधाका निम्ति यसलाई आयतनका आधारमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ। यही आधारमा प्रस्तुत अध्यायमा बालगीतको प्रकारलाई हेरिएको छ।

^{१४} उही, पृ. ६३

^{१५} ध्रुवकृष्ण दीप, *बाल-साहित्य*, वर्ष २०४५, अङ्क:१, चूडामणि बन्धु र अन्य, सम्पा. काठमाडौँ, नेपाली बालसाहित्य समाज, पृ. २७

आयतन भनेको आकर वा आकृति हो। यसले गीतको बाह्य संरचना पनि बुझाउँछ। गीत कुन आयाममा लेखिएको छ? गीत लामो छ कि छोटो छ? यसको आयम हेर्नका निम्ति बालगीतलाई मुख्यतः तिन प्रकारमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ -

(१) छोटो बालगीत

(२) मझौलो बालगीत

(३) लामो बालगीत

२.३.१ छोटो बालगीत

जन्मदेखि पाँच वर्ष आयुवर्गसम्मका बालबालिकाको निम्ति भनेर तयार पारिएका बालगीतहरू प्रायः छोटो आयाममा लेखिएका हुन्छन्। उनीहरूको सानो उमेरलाई ध्यानमा राखेर यस किसिमको बालगीतको सिर्जना गरिएको हुन्छ। छोटो बालगीतमा सरल, सहज किसिमको भाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ। जस्तै,

दार्जिलिङको सानो रेल हिँड्नलाई अब तयारी छ

गार्डले सुन भाइ सिटी बजायो

हिँड्न लाग्यो हाम्रो रेल कु कु कु

छक् छक् छक्।

छोटो-छरितो चार पंक्तिमा आबद्ध गरिएका यस्ता छोटो किसिमका बालगीतहरू बालबालिकालाई बुझ्न, गाउन र मुखस्थ गर्न धेरै सजिलो हुन्छ। यस्ता बालगीतहरू बालबालिकाले खुबै मन पराउँछन्।

२.३.२ मझौलो बालगीत

लामो पनि होइन, छोटो पनि होइन, ठिक्क आयतनको बालगीतलाई मझौलो बालगीत भनिन्छ। यस्ता बालगीत ससाना बालबालिकालाई भनेर अथवा ठुला बालबालिकालाई नै भनेर तयार पारिएको हुँदैन। यस्ता बालगीत कहिलेकाहीं दुवै वर्गका बालकहरूको निम्ति ग्राह्य हुँदछ। जस्तै,

छक्क छक्क छक्क छक्क

रेलगाडी आयो

साह्रै तीर्खा लागेछ

पानी पनि खायो

धुँवा उड्यो हुसुसु

कोइलाको खाजा

छक्क छक्क शब्द सुनी

सबै हुन्छन् ताजा^{१६}

^{१६} पी. एम. खनाल अनि सुधा राई, सम्पा. (सन् २०१७), पूर्ववत्. पृ.६३

यसै आयममा लेखिएको अर्को मझौला गीत यस प्रकारले छ-

कुखुरी काँ

बासीभात खाँ...

खोई मेरो बासीभात?

बिरालोले खायो...!

खोई बिरालो ?

मूसा मार्न गयो...!

खोई मूसा?

दूलोभिन्न पस्यो...!

खोई दूलो?

गाईले कुलच्यो...!

खोई गाई?

खोलाले बगायो...!

खोई खोलो?

स्याप्प सुक्यो...!^{१७}

^{१७} रामलाल अधिकारी, (सन् २०००), पूर्ववत्, पृ. ७१

यसलाई बालखेलगीतको रूपमा पनि गाइन्छ, खेलिन्छ। मझौलो बालगीत प्रायः ६-९ आयुवर्गका बालबालिकाहरूको निम्ति तयार पारिएको हुन्छ। बालबालिकाको उमेर अनुसार यसको विषयवस्तु सरल र मनोरञ्जनात्मक हुन आवश्यक देखिन्छ।

२.३.३ लामो बालगीत

आयतनका हिसाबमा लामो बालगीत प्रायः ९-१५ वर्षसम्मका बालबालिकाहरूको निम्ति प्रौढ व्यक्तिद्वारा रचिएको हुन्छ। आकारमा लामो भएको यस बालगीतको भाषा पनि केही क्लिष्ट नै हुन्छ। उपर्युक्त उमेरका बालबालिकाहरूको जिज्ञासालाई शान्त पार्न यस्ता बालगीतका विषयहरू पनि व्यापक देखिन्छ। त्यसैले पनि यसको आकार लामो हुने गर्छ। जस्तै,

बादलपछि छ कि शहर

हेर बादलले उम्म छोपेर प्रहर

हेर बादलपछि बिजुलीको लहर

कतै छ कि त्यो भित्र शहर।

काला-काला बादलपछि

छन् कि गोरा-गोरा परी

कठै दुःख दिन्छन् होला

राक्षसहरू तिनलाई कति।

ए हावा झिकिदेऊ न ओझल त्यो

त्यो घुम्टो खोलिदेऊ न बादलको।

हेरूँ हेरूँ भयो है मनको रहर

हेर बादलपछि बिजुलीको लहर

कतै छ कि त्यो भित्र शहर

साना-साना हामीहरूझैं

छन् कि प्यारा-प्यारा साथी

हेर्ने मन गर्दा होलान्

त्यहाँबाट हामीलाई पनि।

ए हावा झिकिदेऊ न ओझल त्यो

त्यो घुम्टो खोलिदेऊ न बादलको।

कति मज्जा हुन्थ्यो मिले हाम्रा रहर

हेर बादलपछि बिजुलीको लहर

कतै छ कि त्यो भित्र शहर।^{१८}

^{१८} पुष्कर पराजुली, (सन् २००४), गीत फुल्ने ठाउँ, सिलगडी, सुम्निमा प्रकाशन, पृ.११६

उक्त लामो बालगीत गाउने ९-१५ वर्षसम्मका बालबालिकाहरूमा आफू वरिपरिका विषयहरूबारे जान्ने जिज्ञासा बढी हुन्छ। तसर्थ उक्त बालगीत 'बादलपछि छ कि शहर!'- मा गीतकारले बालबालिकाको मनोविज्ञानलाई ध्यानमा राखेर यस बालगीतको सिर्जना गरेका छन्।

२.४ नेपाली बालगीत र अन्य विधाहरूसितको सम्बन्धगत अध्ययन

बालगीतको सम्बन्ध बालसाहित्यका विभिन्न विधाहरूसित रहेको हुन्छ। यसैले बालगीतसँग अन्यान्य विधाहरूको सम्बन्ध के कस्तो रहेको छ त्यसबारे यस उपशीर्षकमा चर्चा गरिएको छ।

२.४.१ बालगीत र गीत

नेपाली समाजमा बालगीत र गीतको प्रचलन धेरै पहिलेदेखि चलिआएको हो। बालगीत र गीत दुवै गीति विधा हुन्। दुवैको लक्षित आधार मान्छे नै हुन्छ। दुवै विधा गाइने अनि पढिने हुन्छ। दुवैको लय सुमधुर हुन्छ। यसैले दुवैले मानिसको ठुलो समुदायलाई आकर्षण गर्न सक्छ।

'बालगीत' लिखित विधा हो भने 'गीत' लिपि नै निर्माण नभएको अवस्थामा पनि मौखिक परम्परामा एउटा पिँढीदेखि अर्को पिँढी सदैँ आफूलाई सुरक्षित राख्न सक्षम विधाको रूपमा चिनिएको पाइन्छ। दुवै विधामा धेरै समानता पाइए पनि बालगीतको लक्षित पाठक बालबालिका हुन् भने गीतको लक्षित वर्ग प्रायः युवाहरूदेखि प्रौढसम्म

हुन्। बालगीत धेरै सरल हुन्छ भने गीत बालगीतको तुलनामा केही बौद्धिक हुन्छ। बालगीत लोकबालगीततिर ढल्किएको हुन्छ भने गीत कवितातिर ढल्किएको हुन्छ। तर जे नै भए पनि दुवैको मुख्य उद्देश्यचाहिँ मानिसलाई मनोरञ्जन गराउनु नै हो।

‘गीत’ तत्सम शब्द हो। यसको निर्माण ‘गै’ धातुमा ‘त’ प्रत्यय जोडिएर भएको हो। ‘गै’-को अर्थ गाउनु हो र ‘गीत’-को अर्थचाहिँ गाइने वा गाइएको रचना हो। संस्कृतमा गीतलाई ‘घोषणा गरिएको’ वा ‘बताइएको’ भन्ने अर्थमा पनि प्रयोग गरिन्छ। यसबाट के बुझिन्छ भने गीतले लयात्मक रूपमा कुनै कुरा अरू समक्ष अभिव्यक्त गर्छ।^{१९}

‘गीत’ शब्दका लागि अङ्ग्रेजीमा ‘लिरिक’, ‘लिरिक्स’ वा ‘सङ’ शब्दहरू प्रयोग गरिन्छन्। ‘लिरिक’ शब्द ग्रीसेली भाषाको ‘लुरिकोस’ बाट बनेको हो र यस विशेष शब्दले ‘लायर’ नामक वाद्ययन्त्रसँग गाइने पद्यरचनालाई बुझाउँछ।^{२०}

गीत अत्यन्त प्राचीन र लोकप्रिय विधा हो। गीतले सिङ्गो व्यक्तिको अनुभूतिको प्रकटीकरण गर्दैन न त गीतकारको अभिव्यक्तिले नै गर्छ। गीतमा जुन तन्मय बनाउने शक्ति हुन्छ त्यसले जनमानसको हृदयलाई मात्र लालायित नतुल्याएर सम्पूर्ण वातावरण नै उल्लासित बनाउने क्षमता राख्छ। उदाहरणको निम्ति कृष्णहरि बराल रचित बालगीतबाट केही पङ्क्ति यहाँ उद्धृत गरेर हेर्न सकिन्छ-

^{१९} नेत्र एटम, (वि.सं.२०६१), समालोचनाको स्वरूप, काठमाडौं, साझा प्रकाशन, पृ.२१

^{२०} उही, पृ.२१

बस मेरी ऋतु बस, बस मेरो आँखाभरि

फुल मेरो भावनामा, खुल मेरो भाकाभरि।^{२१}

**

**

**

एउटा मान्छेको मायाले कति

फरक पर्दछ जिन्दगीमा

एउटा मान्छेको साथले कति

फरक पर्दछ जिउनुमा

एउटा मान्छेको मायाले कति

फरक पर्दछ जिन्दगीमा।

उपर्युक्त गीत प्रख्यात गायक नारायण गोपालले गाएका हुन्। यसलाई धेरै लोकप्रिय गीत मानिन्छ। यस गीतलाई नारायण गोपालले केवल आफ्नो मात्र अभिव्यक्ति सम्झेर गाएका थिएनन्, फलस्वरूप यो गीत सम्पूर्ण नेपालीहरू स्रोताहरूमाझ लोकप्रिय भएको छ। माथिको गीतबाट के पुष्टि हुन्छ भने गीतमा यस्तो शक्ति हुन्छ, जसले केवल एकजना व्यक्तिलाई मात्र आनन्द नदिएर सम्पूर्ण जनमानसको हृदयलाई नै स्पर्श गर्न सक्ने क्षमता राख्छ।

^{२१} नेत्र एटम, (वि.सं. २०६१), पूर्ववत्, पृ. ३२

२.४.२ बालगीत र बालकविता

बालसाहित्यको सर्वाधिक चर्चित र महत्त्वपूर्ण विधा बालगीत र बालकविता हुन्। बालगीत र बालकविता दुवैका लक्षित वर्ग बालबालिका हुन्छन्। यी दुवै विधाका सर्जक बालबालिका र प्रौढ दुवै हुन सक्छन्।

कुनै विषयको वर्णन गरेर वा विशेष गरी आफ्नै मनका भावनाहरू भाका हाली गाउन मिल्ने लय वा छन्दमा बाँधिएको लिखित रूपमा गरिने अभिव्यक्तिलाई 'कविता' भनिन्छ। विशेष उमेर समूहका निम्ति भनि रचना गरिएको लय अनि मिठासले भरिएको अभिव्यक्तिलाई 'बालकविता' भनिन्छ। कुनै छन्द वा लयको नियम अनुसार रचिएको बालकवितालाई पद्यात्मक बालकविता भनिन्छ। स्वतन्त्र किसिमको लयमा रचिएको बालकवितालाई गद्य लयात्मक बालकविता भनिन्छ। सङ्गीतमा ढालेर मिठो भाकामा गाउन मिल्ने गीति गुणयुक्त बालकवितालाई 'बालगीत' भनिन्छ।^{२२}

संक्षिप्तताको परिधिभिन्न स्वाभाविक रूपले सरल भाषामा लयात्मक र गयात्मकताको सङ्गम गराई बाल सुलभ बनाई रचित कविता नै बालकविता हो। भाषिक सरलता, सहजता र सङ्गीतात्मकता बालकका रुचिका विषयवस्तु हुन्। मनोरञ्जनलाई

^{२२} महादेव अवस्थी, (वि.सं.२०६५), बालसाहित्यका विधा र तिनको लेखन प्रक्रिया, काठमाडौं, एकता बुक्स, पृ.१४

समावेश गरी बालकहरूका जीवनको कवितात्मक अभिव्यक्ति दिने माध्यम बालकविता हो।^{२३}

बालकविताले सुकोमल बालबालिकाहरूका हृदयलाई आह्लादित गराउनु पर्छ। यस्तो कविताले नानीहरूका कानमा सङ्गीतमय ध्वनिको सिर्जना गर्छ र नानीहरूले चाल नपाई तिनीहरूलाई उपदेश प्रदान गर्छ।^{२४}

बालकविता वा बालगीतमा बालबालिकाको मनोरञ्जनका साथै केही ज्ञानको सन्देश दिने सूक्ष्म प्रवृत्ति हुन्छ।^{२५}

बालकविता छोटो, सरल, सहज, बोधगम्य अनि गयात्मक हुन्छ। यसले बालबालिकालाई मानसिक रूपले आनन्द मात्र नदिएर त्यसमा भएको भाव र उपयोगी विचारहरूले उनीहरूको प्रतिभालाई विकसित पार्न र कल्पनालाई सिर्जनात्मक रूप दिन पनि मदत गर्दछ।

यी दुइमध्ये बालगीत गेय विधा हो भने बालकविता पाठ्य विधा हो। यसैले बालगीत गाइन्छ भने बालकविता पढिन्छ। दुवै विधालाई प्रस्तुत गर्न वा पढेर आनन्द लिन पनि सकिन्छ। बालगीतमा हृदय पक्ष प्रबल हुन्छ भने बालकवितामा बुद्धि पक्ष प्रबल हुन्छ। बालगीत मौखिक परम्परामा बाँचेको हुन्छ भने बालकविता लिखित

^{२३} संगिता बराल, (वि.सं. २०६२), नेपाली बाल नाटकको अध्ययन, काठमाडौं, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पृ. १२

^{२४} प्रमोद प्रधान, (वि.सं. २०६९), पूर्ववत्, पृ. ५७

^{२५} उही, पृ. ५७

परम्परामा बाँचेको हुन्छ। साङ्गीतिक ध्वनिले हृदयलाई छिट्टो स्पर्श पार्ने हुनाले गीत कविताभन्दा सरल र कोमल हुन्छ। यसैले बालबालिकाले बालकविताभन्दा बढी बालगीत मन पराउने गर्छन्। बालगीतलाई शिक्षकहरू स्कूलमा अभिनय गर्दै सिकाउने पनि गर्छन्।

२.४.३ बालगीत र लोकबालगीत

बालबालिकाहरूको मनोरञ्जनको निम्ति लेखिएको गीतलाई बालगीत भनिन्छ। लयात्मकता साथै गेयात्मकता यसको प्रमुख विशेषता हुन्। बालगीतका रचियता पुष्कर पराजुलीद्वारा रचिएको बालगीतलाई यहाँ उद्धत् गरेर हेर्न सकिन्छ-

भँगैरासित कुरा

ए चरी भङ्गेरी

उड्छे फर्फरी

कहाँ छ नि गाँउ तेरो

घर र घडेरी।

लाग्दा चर्को घाम

कसले तँलाई सोध्छ वरी

खाइस् के त माम

पर्दा ठुलो झरी

भिजिस् होला काम्ने गरी

लै लै कठैबरी।

चरी भङ्गेरी त

तेरो घरभरि

कसले रोप्यो घना बस्ती

सोध् न यस घडी।^{२६}

यस बालगीतमा गीतकार पराजुलीले भङ्गेरीसित बात गर्दै बालबालिकालाई भङ्गेरा चरी कस्तो हुन्छ? कसरी उड्छ आदि कुराहरू बताउनका साथै परोक्ष रूपमा वर्तमान समयमा भङ्गेरी चरी हराउँदै गएको कारण उन्नति र विकासको नाममा जङ्गल फाडी सहर, बजारको स्थापना भएकाले गर्दा हो भन्ने जानकारी दिएका छन्।

‘लोकबालगीत’-को अर्थ जान्न अघि लोकगीतको अर्थबारे जानकारी हुन आवश्यक छ। ‘वैदिक कालदेखि ‘लोक’ शब्द ‘जन’-को पर्यायवाची शब्दका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। ‘लोक’ शब्दको प्रचलन प्राचीन कालदेखि नै विभिन्न रूपमा हुँदै आएको छ।^{२७} संस्कृत व्याकरण अनुसार ‘लोकृ दश्नि’ धातुमा ‘घञ्’ प्रत्यय लगाउँदा (लोकृ+घञ् (अ) = लोक) बनेको देखिन्छ। यस धातुको अर्थ देख्नु हो भने यसको वर्तमानकालीन अन्य पुरुष एकवचन रूप ‘लोकते’ हुन्छ, यसरी लोक शब्दको मूल अर्थ देख्ने वा हेर्ने भएको हो।

^{२६} पुष्कर पराजुली, पूर्ववत्, वर्ष.२०१७, अङ्क: १४, पृ.८०

^{२७} कृष्णप्रसाद पराजुली, (वि.सं.२०६४), पूर्ववत्, पृ.१७

त्यसैले यो कार्य गर्ने समस्त जनसमुदायलाई लोक भनिन्छ।^{२८} समयान्तरमा लोक शब्दको अर्थविस्तार हुँदै जाँदा यसले विभिन्न अर्थ ग्रहण गर्दै गएको छ। शब्दकोशहरूमा यस शब्दको भिन्नाभिन्नै अर्थ दिइएको छ। प्रयोगात्मक शब्दकोश अनुसार- संसारको कुनै भागमा बस्ने मानिसको समूह, जनता, दुनियाँ, जनसमूह, सर्वसाधारण जनता समाज आदि अर्थ दिइएको पाइन्छ।^{२९}

मानव सभ्यताको विकाससँगसँगै साहित्य, सङ्गीत र कलाप्रति मानिसको चाख बढ्दै आएको थियो। भाषाको प्राप्तिसँगै लोकजीवनले आफ्नो अभिव्यक्ति केही गीतबाट, केही नृत्यबाट, केही कथाबाट गरिएको पाइन्छ। यही परम्पराको उपज लोकबालगीत पनि हो। लोकबालगीत भनेको लोकपरम्परा वा मौखिक परम्परामा रहेको बालगीत हो। लोकबालगीत नेपाली ग्रामीण बालजीवनको अपरिहार्य अङ्गका रूपमा रहेको छ। समाजमा प्रचलित थुप्रै बालगीत नै नेपाली बालसाहित्यका पूर्वधार हुन्। ससाना शिशुलाई गीत गाएर सुताउने प्रचलन र रोएका बेला गीत गाएर फकाउने परिपाटी समाजमा सुरुदेखि नै चलिआएको पाइन्छ। वास्तवमा बोलीचाली सौन्दर्यपूर्ण भाषाको लयात्मक र गेयात्मक प्रयोग गरी रचिएको लोकरचना नै लोकबालगीत हो।^{३०}

^{२८} उही. पृ.१८

^{२९} हेमाङ्गराज अधिकारी अनि बन्नीविशाल भट्टराई, (वि.सं.२०७०), प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश, काठमाडौं, कमल प्रकाशन, पृ.१२६६

^{३०} प्रमोद प्रधान, (वि.सं.२०६९), पूर्ववत्, पृ.३५

शिशु अवस्थादेखि नै केटाकेटीलाई लयात्मक सङ्गीत चेतना दिने काम लोकबालगीतले गरेको पाइन्छ। लोकबालगीत श्रुति परम्परामा बाँचेको हुनाले यसलाई सङ्कलन रूपमा प्रकाशित गरिएको पाइन्छ।^{३१} यस्ता बालगीतहरूका कवि अज्ञात हुन्छन्। जस्तै,

छ्याम् नानी छ्याम्

छ्याम् छ्याम् छ्याम्।

** ** *

श्री नानी श्री

श्री नानी श्री।

माथि लोकको अर्थ दिए अनुसार यी लोकगीतहरू समूह, जनता, जनसमूदायबाट ग्रहण गरिन्छ। नानीहरू जब पहिलोचोटि हिँड्ने कोसिस गर्छन्, त्यतिबेला अभिभावकहरूले थपडी मादै नानीहरूलाई हिँड्नका निम्ति यी गीतहरू गाएर प्रोत्साहित गर्छन्। अनादिकालदेखि नेपाली समाजमा यो गीत गाउँदै आएको पाइन्छ। यस्ता गीतका रचनाकार अज्ञात हुन्छन्।

अतः बालगीत अनि लोकबालगीत दुवै बालसाहित्यका जीवन्त एवम् महत्त्वपूर्ण विधाको रूपमा चिनिन्छ। बालगीत र लोकबालगीतमाझ धेरै समानता पाइने हुनाले यी

^{३१} अच्युतशरण अर्याल, (वि.सं.२०७२), लोक बाल साहित्य, जीवन देव गिरी, सम्पा. काठमाडौं, नेपाली प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, पृ.२८५

दुईलाई छुट्याउन गाहो पर्दछ। यद्यपि विशेषताका आधारमा भने यी दुईमाझ केही असमानता रहेको देखिन्छ। बालगीत मुख्यतः बालबालिहरूका निम्ति प्रौढ व्यक्ति वा बालक स्वयम्-ले लिखित रूपमा तयार पारिएको विधा हो भने लोकबालगीत बोलीचालीको सौन्दर्यपूर्ण भाषालाई साङ्गीतिक रूपमा प्रयोग गरी रचिएको लोकरचना हो। यी दुवै गीतका लक्षित पाठक बालबालिका हुन्छन्। बालगीत लिखित हुन्छ भने लोकबालगीत मौखिक हुन्छ।

लोकबालगीतचाहिँ मौखिक परम्परामा जन्मने, बाँच्ने र हुर्कने हुनाले यसको स्रष्टा अज्ञात हुन्छ। अर्थात् लोकबालगीतका रचयिता लोकमा नै बाँचेका हुन्छन्। उनी व्यष्टिमा होइन समष्टिमा बाँच्छन्। बालगीतमा कविहृदय बोलेको हुन्छ, लोकबालगीतमा चाहिँ लोकमानस बाँचेको हुन्छ। दुवैको मुख्य उद्देश्य बालबालिकालाई मनोरञ्जन गराउनु हो भने आंशिक उद्देश्य भाषिक विकासमा पनि सहयोग पुऱ्याउनु हो। यी विशेषताहरूका कारणले गर्दा यी दुवै विधा आजसम्म भिन्ना-भिन्नै विधाका रूपमा आ-आफ्नै विशेषता अनुरूप बालसमाजमा बाँचेको पाइन्छ।

तेस्रो अध्याय

३. नेपाली बालगीतका प्रवृत्तिगत विशेषताहरू

नेपाली बालगीतले समयअनुकूल विभिन्न प्रवृत्ति तथा विशेषताहरूलाई आत्मसात् गर्दै आएको पाइन्छ। ती प्रवृत्ति तथा विशेषताहरूलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा अध्ययन नगरेर त्यसको समुच्चय रूपमा प्रवृत्तिगत विशेषताहरूलाई केलाउन सकिन्छ।

३.१ विषयगत आधारमा

प्रस्तुत शोध विषयलाई विविध आधारमा अध्ययन गर्न सकिए तापनि प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा केवल एउटै मात्र आधारलाई लिइएको छ त्यो हो- विषयगत आधार। यो आधार पनि शोध बालगीतहरूमा प्राप्य विषयहरूलाई मात्र समेटिएको छ।

३.१.१ धार्मिक बालगीत

धार्मिक भावना, अनुष्ठान, पुजाआजा, व्रत, प्रार्थना, भजनकीर्तन, आरती, आराधना, स्तुति, मङ्गलकामना तथा देवीदेवतासँग सम्बन्धित गीतलाई धार्मिक गीत भनिन्छ।^१ धार्मिक गीत मुख्यतः समाजमा विद्यमान धार्मिक विश्वाससित सम्बन्धित हुन्छ। नेपाली लोकजीवनमा धार्मिक गीतहरू धेरै प्रकारका पाइए तापनि बालगीतको सन्दर्भमा भने धर्मसम्बन्धी बालगीतहरूको न्यूनता रहेको छ। विशेष गरी नेपाली बालगीतमा कुनै देवी-

^१मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, (वि.सं.२०६३), *लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य*, काठमाडौं, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ. ८३

देवताको नाममा स्तुति गाइएको भन्दा 'ईश्वर' तथा 'ईश्वर प्रार्थना' शीर्षक दिएरै बालगीत तथा बालकविता रचिएको पाइन्छ। यस दृष्टिकोणले हेर्दा नेपाली बालगीतमा देखिएका ईश्वर प्रार्थना मूलतः ईश्वरभक्तिसँग सम्बन्धित छन् र यसले बालकको मनमा ईश्वरको राम्रो र नराम्रो दुई रूपलाई प्रस्तुत गर्दछ। कुन धर्म र कुन भगवान राम्रो हुन्छ भन्ने किसिमले हिन्दू, बौद्ध तथा ख्रिस्तान धर्म तथा देवी-देवताहरूका बारेमा लेखिएका बालगीत धेरै रचिएको पाइँदैन। 'ईश्वर प्रार्थना' जस्ता बालगीतको रचना गर्नमा बालगीतकारको जुनसुकै उद्देश्य रहे तापनि बालकले ईश्वर भनेको न्यायवान् हुन्छ भन्ने अर्थमा ग्रहण गर्दछ र आफूलाई सच्चरित्र बनाउन प्रयास गर्दछ। यसै सन्दर्भमा ईश्वरलाई सृष्टिकर्ता साथै सम्पूर्ण ज्ञानको स्रोत मान्दै शैलेन्द्रप्रकाश नेपाल लेख्छन्-

हामी तिम्रै छोरा छोरी

गछौं ध्यान हात यी जोडी।

बालक हामी मूर्खै जानी

ज्ञान देऊ हे ईश्वर! दानी !^२

उक्त बालगीतमा बालबालिकाले हामी ईश्वर कै छोरा छोरी हौं। हामी पूर्व, अज्ञानी भए तापनि हामी निर्दोष छौं। यी सबै कुराहरू जानेर ईश्वर तपाईं हामीलाई ज्ञान दिनुहोस् भनी ईश्वरसित प्रार्थना गरेका छन्। यस पंक्तिमा कुनै निश्चित धर्म तथा ईश्वरको प्रतिमा प्रतिविम्बित भएको छैन। यस्तै अर्को एउटा बालगीतले भन्छ-

^२शैलेन्द्रप्रकाश नेपाल, (वि.सं.२०७२), *झुल्के घाम*, काठमाडौं, एकता बुक्स, पृ. ५

तिम्ना बाबा मेरा बाबा

पूजा गर्ने काममा।

फूलपाती चढाउँ साथी

भगवानको धाममा।^३

हामी सधैं ईश्वरको थानमा फूलपाती चढाएर ईश्वरलाई श्रद्धा गछौं, भक्ति गछौं। त्यही भक्ति भावनालाई माथि उल्लिखित गीतले प्रकाश पार्नका साथै यसबाट दुईजना मित्र तथा उनीहरूका पारिवारसमेत ईश्वरभक्तिमा लीन रहनुपर्ने कुरा बताएको छ। पारिवारिक परिवेश नै ईश्वरभक्तिमय छ, ईश्वरमा समर्पित छ भने त्यसको प्रभाव साझै बालबालिकामा पर्नु स्वभाविक पनि हो। तसर्थ यस बालगीतको महत्त्व अझ बढेर गएको देखिन्छ।

गुरुको स्थान समाजमा सबैभन्दा उच्च हुन्छ। 'गुरुवचनभन्दा पवित्र अमृत अर्को छैन' भन्दै उक्त बालगीतले बालबालिकालाई गुरुको महत्त्वबारे बताएको छ। यसका साथै ईश्वरको गुण गाउँदै भजनभन्दा असल सङ्गीत अर्को हुँदैन भनेर ईश्वरभक्तिप्रति डोहोन्त्याउने कोसिस प्रस्तुत बालगीतले गरेको छ-

गुरुवचनभन्दा राम्रो

अमृत अर्को छैन

हरिभजनभन्दा राम्रो

सङ्गीत अर्को छैन।^४

^३ नैनासिंह योन्जन, (सन् १९९९), *नयाँ बाल संगीत*, दार्जिलिङ, श्याम प्रकाशन, पृ.८

^४ ध्रुवकृष्ण दीप, (वि.सं.२०६१), *फूलबारी*, काठमाडौं, साझा प्रकाशन, पृ.२५

३.१.२ सांस्कृतिक बालगीत

नेपाली संस्कृतिले विभिन्न जाति तथा सम्प्रदायमा नीहित प्राचीनकालदेखि आधुनिककालसम्मको भाषा, साहित्य, कला, धर्म, दर्शन, सामाजिक, आर्थिक आदि पक्षलाई समेटेदछ।^५ नेपाली समाजका यी विभिन्न पक्षहरूमा केन्द्रित बालगीतलाई सांस्कृतिक बालगीतअन्तर्गत राख्न सकिन्छ। सांस्कृतिक बालगीतले बालकहरूमा आफ्ना भाषा, साहित्य तथा चित्र, मूर्ति, गायन, वाद्यवादन, वास्तुविधा आदि कलाबारे जानकारी गराउँदछ। यसका साथै विभिन्न परम्परा, संस्कार, चाडपर्वका विषयहरूलाई पनि बालगीतले समेटेको पाइन्छ। यी विषयहरूमा केन्द्रित नेपाली बालगीतको रचना अधिक मात्रामा भएको पाइन्छ। उदाहरणार्थ,

दर्शौं आयो तिहार आयो मज्जा वरिपरि

धानका बाला लरीबरी झुल्यो खेतभरि।

मामा-घर जाउँला दर्शौंमा

देउसी-भैलो खेलौंला तिहारमा।

मादल बज्यो ताडधिन् ताडधिन् गज्यो मालसिरी

दर्शौं आयो तिहार आयो मज्जा वरिपरि।^६

^५ गितु गिरी, (वि.सं. २०६३), बालसाहित्यमा अन्तरनिहित हुनुपर्ने सांस्कृतिक विधाहरू, चूडामणि बन्धु र अन्य सम्पा. काठमाडौं, नेपाल बालसाहित्य समाज, पृ. २५

^६ पुष्कर पराजुली, (सन् २००४), पूर्ववत्, पृ. ११२

उक्त बालगीतमा दशैं तिहार आउँदा घर परिवारमा खुशियाली छाउँछ अनि परिवेश पनि रमाइलो र अनन्ददायक देखिन्छ भन्ने भावलाई दर्शाएको छ। दशैंमा टीका लगाउन मामाको घरमा जानु, तिहारमा साथी भाइसित मिलेर देउसी भैलो खेल्नु अनि हाम्रो संस्कृति अनुसार मादल बजाउँदै मालसिरी गाउनुमा अर्कै आनन्द छ भनी हाम्रो सांस्कृतिक पर्व तिहारको महत्त्वबारे प्रकाश पारेको पाइन्छ। अर्को बालगीतमा हाम्रो संस्कृतिको झलक यसरी दिइएको छ।

गाइने दाइ गाउँछ गीत

सारङ्गी बजाई

सारङ्गीसँगै सुर मिलाई

झुम्दछ रमाई।

गाइने दाइ चिम्लेर आँखा

सारङ्गी रेट्दछ

यसैमा आफ्नो जीवनको ठूलो

आनन्द देख्दछ।^७

गाइने र उसले रेट्दै हिँड्ने सारङ्गी नेपाली संस्कृतिको ठूलो सम्पति हो। अहिलेघरि नेपाली समाजमा गाइने गीतको प्रचलन लुप्तप्रायः स्थितिमा पुगेको छ। हाम्रा बालबालिकाले यदाकदा मात्र गाइनेलाई सारङ्गी रेटेर गाउँदैगरेको देखे गर्छन्। यस्तो

^७ ध्रुवकृष्ण दीप, (वि.सं.२०६८), पूर्ववत्, पृ. १९

स्थितिमा यिनीहरूलाई बालगीतको माध्यमद्वारा गाइने गीतको महत्त्वबारे जानकारी गराउन नितान्त अनिवार्य छ। परिणामस्वरूप माथि उद्धृत बालगीतको उद्देश्य पनि यही हो। गाइनेहरू विशेष गरी गीत गाउँदै सारङ्गी बजाउँदै, अरूलाई खुशी तुल्याउँदै एक ठाउँदेखि अर्को ठाउँ घुम्दै हिँड्छन्। गाइने दाईले त्यसैबाट जीवनको आनन्द लिने गर्छन् भनी प्रस्तुत बालगीतमा बालबालिकालाई गाइनेको जीवनबारे बताइएको छ।

३.१.३ ऐतिहासिक बालगीत

ऐतिहासिक पुरुष वा घटना अथवा इतिहास विषयसम्बन्धी रचिएका बालगीतलाई नै ऐतिहासिक बालगीत भनिन्छ। यस्ता बालगीतको अवस्था पनि पौरणिक बालगीतको जस्तै रहेको छ। नेपाली बालसाहित्यमा ऐतिहासिक बालगीतहरू धेरै कम मात्रामा रचिएका छन्। तरै पनि नेपाली बालगीतमा केही नेपाली वीर पुरुष तथा महान् साहित्यकारको विषयमा गीत रच्ने कार्य भने निश्चय भएको देखिन्छ। साहित्येतिहासका सर्वश्रेष्ठ पुरुष कवि भानुभक्तमाथि सिर्जित बालगीत यस प्रकारले छ।

भानुभक्त

सानैदेखि राम्रो थियो बानीबेहोर उनको

राख्थे भावनाको रन्को।

रामभक्त थिए उनी रामकै गुण गाए

रामायण ठूलो ग्रन्थ नेपालीमा ल्याए।^८

भानुभक्त सानो छँदादेखि कवितामा रुचि राख्ने गर्थे, उनी रामभक्त थिए र उनले नेपालीमा रामायण अनुवाद गरी नेपाली साहित्यलाई दिएको योगदानबारे उक्त पंक्तिमा बालबालिकालाई जानकारी गराइएको छ। भानुभक्तको उक्त सामान्य जानकारीबाट पनि बालबालिकामा सकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ। यो बालगीत गाएपछि बालबालिकाले आफ्नो व्यवहारमा सुधार ल्याउनका साथसाथै रामप्रतिभक्ति तथा साहित्यप्रति जागरूक गराउन सक्छन्। इतिहासका वीर पुरुषझैं नेपाली भाषा साहित्यमा निस्वार्थ सेवा पुऱ्याउने महान् कवि साहित्यकार हुन् महानन्द सापकोटा। उनको महत् योगदानबारे रचिएको बालगीतले हाम्रा बालबालिकालाई जीवनमा केही गर्न र केही बन्ने हौसला दिनसकोस् भन्ने उद्देश्यले रामबाबु सुबेदी लेख्छन्-

आज हामी हिर्दयको यौटा गीत गाउँछौं

महानन्द सापकोटालाई राम्ररी चिनाउँछौं

सबैभन्दा ठूलो सेवा भाषासेवा उनको

राष्ट्रभाषा हुन गयो सुनको नै ठुन्को

उनी गए उनको राम्रो काम गाको छैन

^८विजयराज न्यौपाने, (वि.सं.२०६८), बाल-गीत, काठमाडौं, साझा प्रकाशन, पृ.३९

घाम गए पनि तातोपना जाने हवैन।^९

ज्ञान र शिक्षाले मात्र मानिस अरूभन्दा भिन्न र सचेत हुनसक्छ भनि विश्वास राख्ने महानन्द सापकोटाले नेपाली समाजलाई साहित्यप्रति जागरूक गराए। उनले विभिन्न स्थानमा स्कुल बनाई त्यहाँका मानिसहरूलाई शिक्षित बनाए। नेपाली समाजमा उनले पुऱ्याएको योगदानको कदर गर्दै उनको देहान्तपछि पनि उनले भाषा साहित्य साथै समाजमा गरेको सत्कार्य सधैं बाँचिरहने छ जसरी सूर्यास्तपछि पनि त्यसको तातोपन पृथ्वीमा रहिरहन्छ। यही शिक्षा उक्त बालगीतमा दिन खोजिएको छ।

३.१.४ शिक्षाप्रद बालगीत

बालबालिकालाई सामाजिक, नैतिक, स्वास्थ्य, पर्यावरणजस्ता विषयका ज्ञान सञ्चार गरेर उनीहरूलाई त्यस विषयप्रति शिक्षा दिने हेतुले रचना गरिएका गीतहरू शिक्षाप्रद बालगीतअन्तर्गत पर्दछन्। विशेषतः बालकविता तथा बालगीतको मुख्य विशेषता बालकलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो। मनोरञ्जन नै बालगीतको उद्देश्य रहे तापनि प्रायः बालगीतले मनोरञ्जन दिनाका साथै शिक्षाको सञ्चार पनि गरिरहेको हुन्छ। यस किसिमका बालगीतहरू सूचनाप्रद तथा शिक्षाप्रद दुवै प्रकार हुन्छन्। विजयराज न्यौपानेको *बाल-गीत* सङ्ग्रहभित्रको यस बालगीतलाई उदाहरणको रूपमा हेर्न सकिन्छ। जस्तै,

फोहरी आड हुन्छ गहुङ्गो

सुग्घरीको आड हुन्छ हलुङ्गो।

^९ रामबाबु सुबेदी, (वि.सं.२०६५), *बाँ बाँ बाच्छी*, काठमाडौं, साझा प्रकाशन, पृ.३२

को हुन्छ बिरामी घरीघरी?

जसको बानी धेरै फोहरी।

नुहाउँछ आफै म लुगा धुन्छ

रोग आउने बाटो सधैं थुन्छ।^{१०}

स्वास्थ्यसम्बन्धी रचित उक्त बालगीतमा बालबालिकालाई सफा बस्नु, आफ्नो काम आफै गर्नु, नुहाउनु, लुगा धुनुजस्ता कार्य आफै गर्नु भन्ने व्यावहारिक शिक्षा दिइएको छ। सफा सुगन्धर बस्नाले शारीरिक रूपमा मानिस स्वस्थ हुन्छ, कहिल्यै बिमार हुँदैन भन्ने कुराबारे बालबालिकालाई सचेत तुल्याइएको छ। यस बालगीतको मुल स्वर नै स्वनिर्भर अनि स्वास्थ्य रहनु भन्ने छ। यस्तै अर्को बालगीतले भन्छ-

साना साना नानी हामी

पिउने चोखो पानी

जीवन दिने बतास पनि

चोखै लिने हामी

बनौं सबै ज्ञानी।^{११}

उपर्युक्त बालगीतमा बालबालिकालाई स्वस्थ्य सम्बन्धी सचेत गराउने क्रममा जीवनमा चाहिने आधारभूत तत्त्व पानी र हावामा मानिसको प्राण अडिएको हुन्छ। हावा र पानी

^{१०} विजयराज न्यौपाने, (वि.सं.२०६८), पूर्ववत्, पृ.१०

^{११} भीष्मराज प्रसाई, (वि.सं.२०६८), बनौं सबै ज्ञानी, काठमाडौं, एकता प्रकाशन, पृ.१९

मानिसको प्राण हो। तसर्थ चोखो र सफा पानी पिउनु मात्र आवश्यक छैन तर बालबलिकाले सास लिने हावा पनि स्वच्छ हुनुपर्छ भन्दै पर्यावरण संरक्षणप्रति पनि सचेत तुल्याउने प्रयास भएको छ।

३.१.५ प्रकृति र परिवेशसम्बन्धी बालगीत

ऋतु, हावा-पानी, सूर्य-चन्द्र-तारा, रूख-जङ्गल, पशु-पंक्षी, कीरा-फट्याङ्गा फल-फूल आदि प्रकृतिमा पाइने विविध निर्जिव-सजीव प्राणीहरूसम्बन्धी रचिएका बालगीतहरू प्रकृतिसम्बन्धी बालगीत हुन्। प्राकृतिक विषयवस्तुलाई लिएर लेखिएका बालगीतले बालकहरूलाई प्रकृतिसम्बन्धी ज्ञानका कुरा सिकाउँछ। यस किसिमका बालगीत यथार्थिक र काल्पनिक गरी मुख्यतः दुई किसिमले रचिएको पाइन्छ। यथार्थिक किसिमका बालगीतमा प्रकृतिलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ भने काल्पनिक बालगीतमा प्रकृतिलाई विभिन्न रूपले मानवीकरण गरी प्रस्तुत गरिएको हुन्छ। नेपाली बालगीतका क्षेत्रमा यस किसिमका बालगीतको रचना यथेष्ट रूपले भएको पाइन्छ। जस्तै,

फल- किस्सा

अङ्गुरका झुप्पा झुप्पा केराको नि काइँयो

अङ्गुर मिठो रसिलो केरा खाए अडिलो।

सुन्तलाको दानाभिन्न कति धेरै छन् केसा

आइफल काटी काटी प्लेटमा राखाँ कप्टेरा।

दुई फ्याक पार्नु काटेर अम्बक खानु टोकेर

रको दिउल खानु फोरेर।

नस्पातीको रस मिठो खाऊँ है बोक्रा तासेर

न्यानो घाममा बसेर भोगटे खाऊँ साँधेर।

ऐँसेलुका दाना दाना बोटमा टिपी खाउँला

राता आरूबखडा चुसी चुसी खाउँला।^{१२}

पुष्कर पराजुलीद्वारा रचित उक्त बालगीतले बालबालिकालाई फलको किस्सा वृत्तान्त रूपमा बताइएको छ। कुन फल कस्तो हुन्छ, कुन फल कसरी खानुपर्छ, कुन फल अडिलो हुन्छ भन्दै फलहरूबारे गीतले नै बताउँछ। सुन्तलाको केसा हुन्छ भने नस्पाती बोक्रा तासेर खानु पर्छ जस्ता विविध कुराहरूलाई खुबै रोचक शैलीमा यस बालगीतमा प्रस्तुत गरिएको छ। निम्न बालगीतमा फल फुल्नको कारण ऋतुसित सन्बन्धित छ भनी बताइएको छ-

फूलहरूमा रङ्ग भर्दै

मगमग मीठो सुगन्ध छर्दै

उमङ्ग नौलो छायो

मधुऋतु वसन्त आयो।^{१३}

^{१२} पुष्कर पराजुली, वर्ष २०१७, पूर्ववत्, पृ. ७९

^{१३} ध्रुवकृष्ण दीप, (वि.सं. २०६१) पूर्ववत्, पृ. ३

बालबालिका प्रकृतिप्रति धेरै आकर्षित हुन्छन्। उनीहरू प्रकृतिसँग नाँचन, गाउन, खेलन, मन पराउँछन्। उक्त बालगीतमा प्रकृतिको खुबै सुन्दर वर्णन गरिएको छ। ऋतुहरूको राजा वसन्त ऋतुको आगमनमा प्रकृतिको सौन्दर्य कस्तो हुन्छ त्यसलाई मनमोहक ढङ्गमा यस बालगीतमा प्रस्तुत गरिएको छ। वसन्त ऋतुमा चारैतिर फूलहरू फुल्ने गर्छन् जसले गर्दा वातावरण नै मगमग सुगन्धले भरिएको हुन्छ र यसले मनमा उमङ्ग ल्याइदिन्छ भन्दै वसन्त ऋतुको महिमा गाइएको छ। जसको जानकारी बालबालिकालाई यस बालगीतद्वारा गराइएको पाइन्छ। निम्न बालगीत नानीहरूलाई समयको महत्त्व बुझेर समयमा उठी स्कूल जान तयार हुनु भन्ने सन्देश दिइएको छ। जस्तै,

घाम झुल्क्यो पूर्व पाखामा

काग कराउन लागे

गाँउका नानी तयार बनी

स्कूल जान लागे।^{१४}

उक्त बालगीतले गाउँले परिवेशको चित्रण दिन्छ। कारण हिजोआज सहरतिर गाँउमा झैं विभिन्न पशुपक्षी देख्न पाइँदैन। किताबमा देखेर मात्र चिनिएका पशुपक्षी, चराचुरुङ्गी गाउँमा आफ्नै आँखाले देख्न पाइन्छ। त्यसको महत्त्वलाई दर्शाउँदै यस गीतले

^{१४} एडोन रोगोंग लेप्चा, (वि.सं.२०६१), नेपाली बालगीतमाला, काठमाडौं, एकता बुक्स, पृ.५

बालबालिकामा समय र प्रकृतिको महत्त्वमाथि प्रकाश पारेको छ। गाउँमा पशुपंक्षी देख्न पाइन्छ। सहरका बालबालिका यी प्राकृतिक सौन्दर्यदेखि बञ्चित रहन्छन्। प्राकृतिसम्बन्धी बालगीतमा प्रकृतिको वर्णनको साथै त्यसको परिवेश पनि वर्णन पाइन्छ।

३.१.६ स्वास्थ्यसम्बन्धी बालगीत

पाठशाला, घर, समाजको पर्यावरणदेखि शारीरिक साफ-सफाईसम्बन्धी रचित बालगीतलाई स्वास्थ्यसम्बन्धी बालगीत भन्न सकिन्छ। यस्ता बालगीतले पर्यावरणीय बालगीतसँग केही मात्रामा मेल खान्छ। तरै पनि पर्यावरणीय बालगीत पूर्णतः पर्यावरणसँग सम्बन्धित हुन्छ भने स्वास्थ्य सम्बन्धी बालगीत पर्यावरण र स्वास्थ्य दुवैसँग सम्बन्धित हुन्छ। स्वास्थ्यसम्बन्धित रचित बालगीतले स्वास्थ्य अनि पर्यावरण दुवैको शिक्षा दिनमा बराबरको भूमिका निर्वाह गर्दछ। उदाहरणार्थ,

विद्वान ज्ञानी बन्नुलाई

पुस्तक हामी पढ्दछौं।

शरीर स्वस्थ राख्नलाई

व्यायाम हामी खेल्दछौं।^{१५}

स्वास्थ्यसम्बन्धी शिक्षा बालबालिकाको निम्ति धेरै महत्त्वपूर्ण शिक्षा हो। सानो छँदादेखि नै उनीहरूलाई स्वास्थ्यप्रति सचेत बनाउनु पर्छ भन्ने उद्देश्यले धेरै नेपाली बालगीतहरू

^{१५} नैनासिंह योन्जन, (सन् १९९९), पूर्ववत्, पृ. १४

सिर्जना भएका छन्। श्यामप्रसाद रचित *हामी हुन्छौं बलियो* स्वस्थ्यसम्बन्धी लेखिएको सिङ्गो बालगीत सङ्ग्रह हो। सङ्ग्रहका केही बालगीतहरू यस प्रकार छन्-

अपच र उपचार

चाहिनेभन्दा धेरै खाए

राम्रोसँग नचपाए

चिल्लो, गुलियो, मसला र

काँचो कुरा धेरै खाए।

सन्तुलित खाना नखाई

जस्तो पायो त्यस्तै खाए

पचाउने शक्ति घट्छ

अजीर्ण वा अपच हुन्छ।^{१६}

उपर्युक्त बालगीतमा खाना जस्तो पायो त्यस्तै खानाले पेट बिसन्चो हुन सक्छ। अपच, चिल्लो, गुलियो, धेरै मसला भएको खाना खानले स्वास्थ्य बिग्रिन्छ, पाचनशक्ति शिथिल हुन्छ भन्ने शिक्षा यस बालगीतमा खुबै मनोरञ्जनपूर्ण ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ।

मानिसको शरीरमा विभिन्न प्रकारका भिटामिनको आवश्यकता पर्दछ। प्रकृतिबाट पनि हामीले केही भिटामिनहरू पाउने गर्छौं जसमा सूर्यको ताप एउटा हो। बिहानको

^{१६} श्यामप्रसाद, (वि.सं.२०६५), *हामी हुन्छौं बलियो*, काठमाडौं, साझा प्रकाशन, पृ.३

घाम तासनाले हाम्रो शरीरले भिटामिन डि पाउने गर्छ जो सबैलाई थाहा हुँदैन। यही भिटामिनको कमीले हाम्रो शरीरका हड्डीहरू कमजोर हुँदै जान्छन्। यसैबारे सचेत तुल्याउँदै बालबालिकाहरू स्वास्थ्य रहन घाम तास आवश्यक छ भन्दै रचिएको बालगीतलाई यसरी उद्धृत गरेर हेर्न सकिन्छ-

बिहान घाम तासा

नाङ्गो आङ्गले

पुग्दो गरी त्यसै पाउँछ

हाम्रो जीउले।^{१७}

घाम मानिसलाई चाहिने हावा र पानी जतिकै महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो। मानिसको शरीरमा घामबाट पाइने भिटामिन डी-को कमी हुँदा मानिस अस्वस्थ बन्छन्। त्यसैले बिहानको घाम ताप्नु शरीरको निम्ति लाभदायक हो। यसो गर्नाले शरीरलाई आवश्यक खुराक प्राप्त हुँदछ भन्ने भाव यस बालगीतमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ। त्यस्तै अर्को बालगीतले सोडियमको आवश्यकतामाथि प्रकाश पारेको छ-

नून चाहिँ सोडियम हो

थोरै भए पुग्छ

नपुग भयो भने पनि

^{१७} श्यामप्रकाश, (वि.सं. २०६५), पूर्ववत्, पृ. १२

मासु फर्कन्छ।^{१८}

नुन पनि मानिसको शरीरमा चाहिने अनिवार्य तत्त्व हो। शरीरमा यसको सन्तुलन हुन आवश्यक हुन्छ। शरीरमा यसको मात्रा चाहिएभन्दा कम र चाहिएभन्दा अधिक भए मानिस विरामी हुन सक्छ। यसैप्रति सचेतता उक्त बालगीतको मूल उद्देश्य हो।

३.१.७ राष्ट्रप्रेमसम्बन्धी बालगीत

स्वदेशप्रतिको आस्था, विश्वास तथा प्रेमभावना जस्ता प्रसङ्गहरूलाई बालगीतको माध्यमबाट दर्शाइएको छ भने त्यस्ता गीतलाई राष्ट्रप्रेमसम्बन्धी रचिएको बालगीत भनिन्छ। आजका बालबालिका भोलिका देशकै कर्णधार हुन् भन्ने जुन भनाई छ त्यसलाई साकार बनाउन राष्ट्रप्रेमसम्बन्धी बालगीतले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। यस्ता बालगीतले बालबालिकाको मनमा आफ्नो मातृभूमिप्रतिको प्रेमलाई अझ बलियो बनाएर राख्छ। यस्ता बालगीतहरूले स्वदेशप्रति प्रेमभावको विजारोपण गर्दछ। ध्रुवकृष्ण दीप रचित निम्न बालगीत यसको उदाहरण हो।

सागरमाथाभन्दा अग्लो

पर्वत अर्को छैन

स्वदेशभन्दा रमाइलो

देश अर्को छैन।^{१९}

^{१८} श्यामप्रकाश, (वि.सं. २०६५), पूर्ववत्, पृ.१५

^{१९} ध्रुवकृष्ण दीप, (वि.सं.२०६१), पूर्ववत्, पृ.२५

प्रस्तुत बालगीतमा सुन्दर र उच्च देशप्रेम देखाइएको छ। अनुप्रासयुक्त प्रस्तुत बालगीतले स्वदेशको महानता तथा स्वदेशको महत्त्वलाई अन्य कुनै थोकसित तुलना गर्न सकिँदैन भन्ने सन्देश दिएको छ। यस्तै अर्को राष्ट्रभक्ति पूर्ण बालगीत यस्तो छ-

स्वदेश मातृभूमि हो, स्वदेश जन्मभूमि हो,

स्वदेश तीर्थभूमि हो, स्वदेश पुण्यभूमि हो,

स्वदेश देवलोक हो, स्वदेश चन्द्रलोक हो,

स्वदेश विष्णुलोक हो, स्वदेश स्वर्गलोक हो।^{२०}

स्वदेश नै मातृभूमि, जन्मभूमि, तीर्थभूमि, पुण्यभूमि, देवलोक, चन्द्रलोक, विष्णुलोक, स्वर्गलोक सब हुन्। स्वदेशप्रति बालबालिकालाई निष्ठावान् हुन पर्छ, इमानदार हुन पर्छ, स्वदेशलाई माया गरे मात्र आफ्नो चिनारी सुरक्षित रहन्छ भनी यस्ता बालगीतहरूले बालबालिकालाई देशलाई हेर्न र माया गर्न ठुलो मन प्रदान गर्छ।

३.१.८ साइबर संस्कृतिसम्बन्धी बालगीत

साइबर संस्कृति भन्नाले कम्प्युटर तथा इन्टरनेटको युग बुझिन्छ। कम्प्युटरको सामान्य अर्थदिखि लिएर आज कम्प्युटरको प्रयोगले मान्छे, समाज, देश र संसारमा ठुलो परिवर्तन आएको देखिन्छ, जसले विश्वमा नै वैज्ञानिक र तकनीकको विकास भइरहेको छ। इन्टरनेटले भित्र्याएका सुविधाहरूले बालबालिकामा कस्तो प्रभाव पारिरहेको छ त्यो एउटा चाखको विषय भएको छ। नेपाली बालगीतका क्षेत्रमा साइबर संस्कृतिमूलक बालगीतको

^{२०} पी. एम. खनाल अनि सुधा राई, (सन् २०१७), पूर्ववत्, पृ.६२

रचना गरिएको धेरै समय भएको छैन। यसबारे जानकारी गराउन बालसाहित्यकारहरूले सबैभन्दा सहज र प्रभावित विधा बालगीतलाई मानेका छन्। फोन, मोबाइल, कम्प्युटर, इन्टरनेट आदिबारे जान्ने जिज्ञासा अचेलका बालबालिकामा धेरै रहेको पाइन्छ। माधव धिमिरेको यस बालगीतमा साइबर संस्कृतिको झलक यसरी प्रयुक्त भएको छ-

हलो! हलो! ओहो!

फोनमा बोल्ने को हो?

फोनमा बोल्ने म हो।

म हो भन्ने को हो?

म हो भन्ने मै हो।

के हो तिम्रो नाउँ?

नानी मेरो नाउँ।

धन्यवाद नानी

तिमी कति ज्ञानी।^{२१}

नेपाली बालसाहित्यमा साइबर संस्कृतिसम्बन्धी बालगीतहरू थोरै भए पनि लेखिएका छन्। नेपाली यसबाट अलग बस्न सकेको छैन। अझ बालबालिकामा साइबर संस्कृतिको

^{२१} माधव धिमिरे, (वि.सं.२०६९), *बिजुले र बिजुला*, काठमाडौं, साझा प्रकाशन, पृ.२

प्रभाव प्रतिदिन बढिरहेको छ। उनीहरू टी. भी., कम्प्युटर, मोबाइल, इन्टरनेटका अघि बस्ने अभ्यासमा धेरै सक्रिय देखिन्छन्। उदाहरण हेरौं-

तल्ला गाउँका थापाले

बारी ढाके सागले।

किने बेचे काकाले

टी. भी. ल्याए नाफाले।^{२२}

टेलिभिजनको आवश्यकता र महत्त्वबारे प्रकाश पारिएको उक्त बालगीतले नेपाली समाजको व्यावसायिक परम्परालाई पनि दर्शाएको छ। आफ्नो घरेलु व्यापारबाट कमाएको धनले काकाले घरमा टि.भी ल्याएको प्रसङ्गले बालबालिका मात्र होइनन् तर ठुला अग्रजहरूमा पनि वैज्ञानिक विकासको प्रभाव गहिरो छ भनी स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ।

३.२ नेपाली बालगीतमा प्रयुक्त भाषाशैली

बालगीतमा मात्र नभएर बालसाहित्यकै विषयमा पनि भाषाशैलीको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। बालकहरूको उमेर समूहगत रूपमा बालगीत अथवा बालसाहित्यको रचना गरिनु पर्ने मनोवैज्ञानिक आधार रहेकाले भाषाशैलीको प्रयोग पनि सोही उमेरसमूहका आधारमा गरिनु पर्ने हुन्छ। बालकहरूको भाषा प्रौढहरूको जस्तो हुँदैन। उत्तरोत्तर भाषिक स्पष्टता र परिपक्वतातिर उन्मुख हुनु बालकको भाषिक विशेषता हो। त्यसै कारण

^{२२} नैनासिंह योन्जन, (सन् १९९९), पूर्ववत्, पृ. १८

बालकले बोल्ने भाषालाई बालभाषा वा बालबोली भनिन्छ।^{२३} बालगीतको रचना गर्दा बालगीतकारले बालकको उमेर अनुसारको भाषिक ज्ञान तथा दक्षतालाई गम्भीरतापूर्वक अवलोकन गरेको हुनु पर्दछ। बाल साहित्यिक सामाग्रीहरूमा सरल, सुकोमल, हृदयसंवेद्य, अनुप्रासिक र अनुकरणात्मक शब्दयुक्त र मनोरञ्जनात्मक भाषाको प्रयोग हुनु पर्ने कुरा निर्विवाद छ।^{२४} नेपाली बालगीतमा प्रयुक्त भाषाशैली पनि सरल, सहज, बालसुलभ र ग्रहण योग्यको हुनुपर्छ अनि ती बालगीतहरूलाई प्रस्तुत गर्ने शैली लयात्मक, सङ्गीतात्मक अनि मनोरञ्जनपूर्ण हुनपर्छ। ती बाल भाषाको स्वरूपबारे निम्न रूपमा चर्चा गरिनेछ।

३.२.१ शब्दचयन

बालगीतमा शब्दचयनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। बालगीत मुख्यतः बालबालिकाको उमेरवर्गको हिसाबले रचिएको हुन्छ र विभिन्न उमेरवर्गका बालबालिकाको शब्दज्ञान पनि विभिन्न किसिमका नै हुन्छन्। बालबालिकाको उमेर अवस्था र तिनीहरूका भाषिक क्षमताअनुकूल सिर्जना गरिएका बालगीत नै वास्तवमा प्रभावकारी हुन्छ। बु, पा, मा, चि, ना आदि एकाक्षरी शब्द प्रयोगको अभ्यासिकताबाट बुबु, आमा, चिचि, नाना, चाचा, पापा, बाबा, जस्ता द्वयक्षरी शब्द प्रयोगतिर अभ्यास र क्रियापदाविनाका शब्दवलीको प्रयोग समेत गर्दै भाषिक परिपक्वतातिर बालक उन्मुख हुन्छ।^{२५} त्यसैले

^{२३} लक्ष्मणप्रसाद गौतम, (वि.सं.१९९७), *बालसाहित्य*, चूडामणि बन्धु र अन्य,सम्पा. काठमाडौं, नेपाली बालसाहित्य समाज, पृ. ४६

^{२४} उही. पृ. ४७

^{२५} लक्ष्मणप्रसाद गौतम, (वि.सं.१९९७), पूर्ववत्, पृ. ४६

बालगीतका सर्जकहरू आफ्ना सिर्जनामा सरल शब्दचयनप्रति सचेत हुन जरुरी छ।
बालगीतमा शब्दचयन बालकको उमेर र बोधक्षमता अनुकूल हुन आवश्यक देखिन्छ।
बालकको उमेरभन्दा धेरै क्लिष्ट शब्दचयन गरी सिर्जना गरिएको बालगीत प्रभावकारी र
सफल मानिँदैन। नेपाली बालगीतमा प्रयुक्त शब्दचयनमा यी कुरा लागु हुन्छन्।

उदाहरणार्थ,

द्वयक्षरी प्रयोग भएका बालगीतको नमूना-

के हो तिम्रो नाउँ

नानी हो मेरो नाउँ।^{२६}

तिनाक्षरी प्रयोग भएका बालगीतको नमूना-

कुखुरा करायो,

राँगो उरायो;

बोको भाग्यो,

पुजारी जाग्यो।

दशैं आयो,

दशैं आयो।^{२७}

^{२६} माधव धिमिरे, (वि.सं.२०६९), पूर्ववत्, पृ.२

^{२७} ध्रुवकृष्ण दीप, (वि.सं.२०६९), पूर्ववत्, पृ.४

कम शब्दहरूको प्रयोग गरी लेखिएको बालगीत बालबालिकाले छिट्टै याद गर्न सक्छन्। शब्दहरू कमि भएकाले गर्दा बालगीतको आयतन पनि छोटो हुन्छ। यस्तो सरल र परिचित शब्द प्रयोग गरिएको बालगीतलाई बालबालिकाहरूले सहजै कण्ठस्थ गर्न सक्छन्। परिणामस्वरूप उनीहरू यसमा खुसी पनि हुन्छन् र रमाइलो मात्र सक्छन्।

३.२.२ वाक्य संरचना

बालगीतको वाक्य संरचनामा रूप, शब्द, पदावली, वाक्यांश र वाक्यको सोपानक्षेत्री भए जस्तै बालकको भाषिक प्रयुक्ति पनि लगभग रूपदेखि शब्द, पदावली र वाक्यांश हुँदै वाक्यसम्म पुग्छ र उसको भाषिक परिपक्वतातिरको यात्राले यस्तै सोपानक्षेत्री चढ्दै जान्छ।^{२८} त्यसैले बालगीतमा वाक्य संरचनाको पनि शब्दचयनको जस्तै महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ। बालगीतमा अनुकरणात्मक तथा अनुप्रासयुक्त भाषिक प्रयोगलाई विशेष ठाँउ दिइएको हुन्छ। यस्तै अनुप्रासयुक्त भाषिक प्रयुक्तिले बालगीतमा लयको सिर्जना गरेको हुन्छ। यद्यपि लयका कारण कतिपय बालगीतमा व्याकरणिक अशुद्धता रहेको पाइन्छ। तर त्यहाँ अर्थको अनर्थ रहेको हुनु हुँदैन। सरल वाक्य संरचनामा रचित बालगीतका केही उदाहरणलाई तल उद्धृत गरेर हेर्न सकिन्छ-

गाइने दाइ गाउँछ गीत

सारङ्गी बजाई

^{२८} लक्ष्मणप्रसाद गौतम, (वि.सं.१९९७), पूर्ववत्, पृ. ४६

सारङ्गीसँगै सुर मिलाई

झुम्दछ रमाई।^{२९}

** ** *

हामी तिम्रै छोरा छोरी

गछौं ध्यान हात यी जोडी।

बालक हामी मूर्खै जानी

ज्ञान देऊ हे ईश्वर! दानी!^{३०}

३.२.३ लय

लय बालगीतको प्राणतत्त्व हो। बालकवितादेखि बालगीतलाई छुट्याउने एउटा मुख्य आधार नै लय हो। लयबिनाको बालगीत निरस र ग्रहण योग्य हुँदैन। लय बालबालिकाको निम्ति एउटा आकर्षक तत्त्व पनि हो। लयात्मक बालगीतमा सबै उमेरका बालबालिकाहरू झुमिझुमि, एकाअर्काका हात समाइ गाउँछन् अनि त्यस गीतमा नाँच्छन् पनि। त्यसैले बालगीतमा लय हुनु नितान्त आवश्यक छ। नेपाली बालगीतमा लयलाई गीतको मुख्य आधार मानिएको पाइन्छ तर कतिपय बालगीतमा लयको सामञ्जस्य नरहेको पनि देखिन्छ। लयको तालमेल भएका बालगीतहरू बालबालिकाले सहजै ग्रहण गर्न सक्छन्। जस्तै,

^{२९} ध्रुवकृष्ण दीप, (वि.सं.२०६८), पूर्ववत्, पृ. १९

^{३०} शैलेन्दुप्रकाश नेपाल, (वि.सं.२०७२), पूर्ववत्, पृ. ५

घाम पानी, घाम पानी स्यालको बिहे

कुकुर जन्ती बिरालो बाहुन।^{३१}

उपर्युक्त बालगीत बालसमाजमा धेरै प्रचलित बालगीत छ। यस बालगीतलाई लयको कारणले गर्दा पनि गाउन र याद गर्न सजिलो हुन्छ।

३.२.४ वर्णनात्मक शैली

वर्णनात्मक शैलीमा पनि नेपाली बालगीतको रचना भएको पाइन्छ। वर्णनात्मक बालगीतमा विषयवस्तुको विस्तृत वर्णन गरिएको हुन्छ। यस किसिमका बालगीतले वस्तुको ज्ञानमा अधिक चासो राख्छ। के, कस्तो, किन, कसरी जस्ता बाह्य तथा आन्तरिक विषयज्ञानलाई वर्णन गर्नमा यस किसिमका बालगीतले विशेष जोड दिन्छ। नेपाली बालगीतमा वर्णनात्मक शैलीको अधिक प्रयोग भएको पाइन्छ। जस्तै,

सानो सानो बालक म

सानै हात गोडा

चाँडो कुद्न सक्तिनँ म

दुख्छन् मेरो गोडा।

आमासित सँगै जान्छु

सहर हेर्नलाई

आमा छिटै नहिँड्नु है

^{३१} रामलाल अधिकारी, (सन् २०००), पूर्ववत्, पृ.७४

पखिन् मलाई।^{३२}

उक्त बालगीत वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको हुनाले यसमा 'म' पात्र सानो बालकले आफू सानो बालक हुँ भनी उसको बाल्यपन बुझाउँदै आफ्नो आमासित सहर हेर्न जाँदा आमाको हिँडाइको तालमा ऊ हिँडन् नसकेर आमालाई पनि पखिनु लगाएको एउटा मिठो अनुरोध पूर्ण भाव व्यक्त भएको छ। यसै शैलीमा लेखिएको अर्को बालगीतले हजुरआमासितको आफ्नो सम्बन्ध कस्तो छ त्यसलाई वर्णन गरेको पाइन्छ।

मेरो हजुरआमा जाती हुनुहुन्छ

मेरो हजुरआमा बाठी हुनुहुन्छ।

सधैं मीठामीठा पापा दिनुहुन्छ

उचालेर मलाई काखमा लिनुहुन्छ।

बेलुका म हजुरआमासित सुत्छु

बिहान म हजुरआमासित उठ्छु।^{३३}

'सानो सानो बालक म' र 'मेरी हजुरआमा' यी दुई बालगीतहरू वर्णनात्मक बालगीतका उत्तम उदाहरणहरू हुन्। मेरी हजुर आमा बालगीतमा पहिलोमा म भन्ने बालकले आफ्नो अवस्थाको, चरित्रको वर्णन गरेको छ भने दोस्रोमा हजुरआमा कस्तो हुनुहुन्छ, उसलाई के के भन्नु हुन्छ, के गर्नु हुन्छ आदि कुराको वर्णन गरिएको छ।

^{३२} शैलेन्द्रप्रकाश नेपाल, (वि.सं.२०७२), पूर्ववत्, पृ.३४

^{३३} रामबाबु सुबेदी, (वि.सं.२०६५), पूर्ववत्, पृ. १०

३.२.५ प्रश्नोत्तरमूलक शैली

ठुलाहरूलाई प्रश्न गर्नु बालबालिकाको मूलभूत प्रवृत्ति हो। उनीहरू हरेक नयाँ थोकबारे जान्ने जिज्ञासा राख्छन्। यो के हो, कसरी यस्तो भयो, किन भयो, अब के हुन्छ जस्ता प्रश्नहरू सबै बालबालिकाका मनमा उत्पन्न हुनु स्वाभाविक छ। जबसम्म सोचे जस्तो जवाब पाउँदैनन् तबसम्म यी नानीहरूले प्रश्न सोधेर हुरुकै पार्छन्। यस्तै प्रश्नहरूलाई लिएर बालगीत रचिएको पाइन्छ। जसलाई प्रश्नोत्तरमूलक शैलीमा लेखिएको बालगीत भनिन्छ। यस्ता बालगीतको पनि नेपाली बालसाहित्यमा महत्त्वपूर्ण स्थान छ। प्रश्नोत्तरमूलक बालगीत संवादात्मक बालगीतको तुलनामा अझ प्रभावकारी सिद्ध हुन्छ। यस किसिमका बालगीतमा प्रश्न गरेर त्यसको उत्तर पनि दिइएको हुन्छ। प्रश्नोत्तरमूलक बालगीत एक प्रकारले गाउँखाने कथाजस्तै हुन्छ। गाउँखाने कथामा प्रश्न सोधिन्छ र त्यसैमा उत्तरको अपेक्षा राखिएको हुन्छ भने यस किसिमका बालगीतमा प्रश्न सोधिपछि तुरन्तै त्यसको उत्तर अर्को पंक्तिमा दिइएको हुन्छ। जस्तै,

मेरो नाना फाट्यो

मुसाले काट्यो

सिउनुपर्ने थियो

कता प-यो सियो?

भर्खर यहीं थियो!

कि कसैले लियो?

बाल्नुप-यो दियो

खोज्नुप-यो सियो!

यता पनि छैन

उता पनि छैन

दिनु दुःख दियो

कता प-यो सियो?^{३४}

यस बालगीतमा एउटा सानो कथा नै रहेको छ। सियो किन चाहिएछ ? फाटेको लुगा सिउनु। यहाँ सानो बालिका छे उसको लुगा फाटेको अवस्थामा छ अनि उसलाई आफ्नो लुगा सिलाउनु छ। तर उसले त्यो सियो कता राखी र ऊ आफूले आफैलाई प्रश्न गरिरहेकी छे। उसले त्यो सियो धेरै ठाउँहरूमा खोजि तर उसले सियो पाएकी छैन। यो बालगीत यसै शैली मनोरञ्जनपूर्ण रहेको छ।

३.२.६ सम्वादात्मक शैली

साहित्यका हरेक विधामा सम्वादले पाठ र पाठकसित सोझै सम्बन्ध स्थापित गर्छ। नेपाली बालगीतमा सम्वादात्मकताको पनि छुट्टै विशेषता रहेको हुन्छ। सम्वादात्मक भाषाशैलीमा लेखिएका बालगीत बालबालिकाको निम्ति निक्कै प्रभावकारी हुन्छ। बालगीत, बालकविता तथा बालकथामा सम्वादको मुख्य भूमिका रहेको हुन्छ। सम्वादको माध्यमले

^{३४} रामबाबु सुवेदी, (वि.सं.२०६५), पूर्ववत्, पृ.९

विषयवस्तुलाई रोचक पार्दछ, यद्यपि नेपाली बालगीतमा यस किसिमका शैलीको प्रयोग कम मात्रमा भएको पाइन्छ। त्यस्तै नेपाली बालगीतमा बालगीतकारहरूले सम्वादात्मक शैलीको प्रयोग गरेका छन्। केही उदाहरण उल्लेख गरेर हेरौं-

भाइ- कैले आउँछिन् दिदी फर्की

आमा- दिदी आउँछे भोलिपर्सि

भाइ- कोरीवाटी टिकी राम्री

कहाँ गइन् दिदी हाम्री

जान लाग्यो मुखै बिर्सि

आमा- दिदी आउँछे भोलिपर्सि।^{३५}

उक्त सम्वादात्मक शैलीमा लेखिएको बालगीतमा भाइ र आमाको सम्वाद रहेको छ। यहाँ भाइले आफ्नो आमालाई दिदी 'कैले आउँछिन् दिदी फर्की ?' भनेर प्रश्न गरेको छ। आमाले छोरालाई 'दिदी आउँछे भोलिपर्सि' भनि त्यस प्रश्नको उत्तर दिँदै भाइको जिज्ञासालाई शान्त पार्ने प्रयास गरेकी छन्।

३.२.७ आत्मपरक शैली

आत्मपरकताले व्यक्तिपरक तथा निजात्मकतालाई बुझाउँदछ। आत्मपरक शैलीमा लेखिएका बालगीतमा बालगीतकार एवम् गीतमा चित्रित पात्राहरू (म पात्र अथवा प्रथम दृष्टिबिन्दु) उपस्थित भएर गीत गाउँछन्। आफूले सुनेका, देखेका तथा भोगेका

^{३५} माधव घिमिरे, (वि.सं.२०७१), *सुनपङ्खी चरी*, काठमाडौं, एकता बुक्स, पृ.३७

अनुभूतिहरूलाई गतिमय ढङ्गमा रचिएको हुन्छ। त्यसैले यस किसिमका बालगीतहरू बालबालिकालाई हृदयस्पर्शी हुन्छन् किनभने ती बालगीतमा बालपाठकहरू स्वयम् पात्र भएर उपस्थित हुन्छन्। निम्न बालगीतलाई त्यसैको उदाहरणस्वरूप यहाँ प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

मिलीजुली बसि

स्कूल म जानेछु।

बदमाश केही नगरी

सीधा बाटो हिँड्नेछु।^{३६}

यहाँ 'म' पात्रले आफ्नो अभिभावकलाई वचन दिइरहेको छ कि ऊ सबै साथीहरूसित मिलिजुली स्कूल जानेछु अनि ऊ बदमाश पनि नगरी सीधा बाटो हिँड्नेछु। यस्तै अर्को बालगीतमा बालकको भविष्य योजना यसरी सङ्गीतबद्ध भएको छ-

वैज्ञानिक म हुनेछु,

राकेट म बनाउँछु।

आकाशमा यो उडाउँछु,

चन्द्रलोक म जानेछु।^{३७}

^{३६} नैनासिंह योन्जन, (सन् १९९९), पूर्ववत्, पृ.६

^{३७} उही, पृ.३८

यहाँ 'म' पात्रले आफू वैज्ञानिक भएर रकेट बनाउने र चन्द्रलोक जाने आंकाक्षा राखेको छ। यस प्रकारका बालगीतहरूले साना बालबालिकाहरूमा धेरै प्रभाव पार्न सक्छ। उनीहरूमा 'म' पात्र जस्तै हुने अभिलाषाको भावको विकास हुन्छ।

यस तेस्रो अध्यायमा नेपाली बालगीतका प्रवृत्तिगत विशेषताहरूलाई अध्ययन गरे अनुसार निष्कर्षमा यो भन्न सकिन्छ कि नेपाली बालगीतले विविध प्रवृत्तिहरूलाई अङ्गालेको छ। यसमा धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, शिक्षाप्रद, प्रकृति-परिवेश, स्वास्थ्यसम्बन्धी, राष्ट्रप्रेमसम्बन्धी, साइबर संस्कृतिसम्बन्धी आदि प्रमुख हुन्। उक्त अध्ययन अनुसार नेपाली बालगीतले सबैभन्दा बढी समेटनु सकेको प्रवृत्तिगत विशेषता प्रकृतिसम्बन्धी हो। प्रकृति स्वयम्मा एउटा विशाल स्रोत हो। यसले विस्तृत विधा र ज्ञानलाई समेटेको हुन्छ।

बालबालिका स्वभावले नै प्रकृति प्रेमी हुन्छन्। उनीहरूलाई ऋतु, हावा-पानी, सूर्य-चन्द्र-तारा, पशु-पक्षी, फल-फूल आदि विषयहरू मन पर्छ। अझ प्रकृतिका विविध विषयहरूलाई मानवीकरण गरी सिर्जना गरिएका बालगीतले बढो आकर्षण गर्दछ। जहाँ बालगीतकारहरूले प्रकृतिलाई धेरै मात्रामा आफ्ना बालगीतमा मूलविषय बनाउँछन्। यस अतिरिक्त यस शोध अध्ययनले स्वास्थ्यसम्बन्धी लेखिएका बालगीतहरू पनि धेरै मात्रामा पाएको छ। सानो छर्दैदेखि नै बालबालिकालाई स्वास्थ्यप्रति सचेत बनाउनु आवश्यक हुन्छ। यसैले उनीहरूलाई बालगीतद्वारा यी विषयहरूमा अवगत गराइन्छ र उनीहरूलाई

निरोगी जीवन बाँचन सिकाइन्छ। 'हामी हुन्छौं बलियो' सिङ्गो स्वास्थ्य सम्बन्धी लेखिएको बालगीत सङ्ग्रह यसको उत्कृष्ट दृष्टान्त हो।

नेपाली बालगीतको क्षेत्रमा भर्खरै लेखिन थालिएको विषय साइबर संस्कृति हो। विश्व नै साइबर संस्कृतिको प्रभावबाट बाँचन नसकिरहेको समयमा नेपाली बालगीत यसबाट वञ्चित रहेको अवस्था देखिन्छ। वर्तमान समयमा फोन, मोबाइल, टी. भी. इन्टरनेट आदि तकनीकि थोकहरू बालबालिकाको निम्ति दैनिक खुराक भएको छ जसप्रति सबै सचेत हुनपर्छ।

विश्वका अन्य भाषाका बालगीतहरूको तुलनामा नेपाली बालगीतको अवस्था त्यति विकसित देखिँदैन। नेपाली बालगीतकारहरूले पारम्परिक प्रवृत्तिलाई मात्र नअपनाएर नवीन प्रवृत्तिहरूलाई पनि स्वीकार गरि बालगीतमा समावेश गर्न आवश्यक देखिन्छ। अन्य भाषाका बालगीतहरूमा देखिएका प्रवृत्तिलाई अपनाउनुको साथै समसामयिक विषयहरूलाई आत्मसात् गरे आउने दिनमा नेपाली बालगीतको अवस्था माथि पुग्ने छ भनी आशा साँचन सकिन्छ।

चौथो अध्याय

४. नेपाली बालगीतको लेखन र संरक्षण: समस्या र समाधानका उपायहरू

वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा नेपाली बालगीतको लेखन तथा संरक्षण गरिन नितान्त आवश्यक देखिन्छ। कारण अहिलेका बालबालिकाहरूले नेपाली बालगीत रुचि लिएर गाएको र यसलाई मनोरञ्जनको एउटा माध्यम मानेको विरलै देखिन्छ। तर यसका निमित्त केही समस्याहरूलाई बुझ्न पर्ने हुन्छ। जति जति समाजमा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभुत्व बढ्दै जाँदैछ उति उति नेपाली भाषा तथा त्यस भाषामा लेखिने बालगीतको अवस्था दयनीय स्थितिमा पुगेको देखिन्छ। विडम्बना यस्तो भइसकेको छ कि वर्तमान समाजमा अङ्ग्रेजी भाषा बोल्न जान्ने, लेख्न जान्नेलाई मात्र सभ्य र ज्ञानी मान्ने सोचको स्थापना भइसकेको छ। समाजमा अङ्ग्रेजी भाषाको व्यापक प्रभावले हामी अझै पनि उपनिवेशित छौं भन्ने कुरा बिसिरहेका छौं। अङ्ग्रेजी भाषा नजान्ने मान्छेको आत्मविश्वास कम भएको देखिन्छ। बालबालिकामा पनि अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभाव अत्यधिक रहनाका कारण घरमा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग धेरै गरिने चलन बसेकाले हो। नेपाली समाजबाहेक विश्वका अन्य देशहरू पनि अङ्ग्रेजी भाषाद्वारा प्रभावित छन्। वास्तवमा अङ्ग्रेजी भाषाको यही औपनिवेशिक प्रवृत्ति नै मुख्य कारकतत्त्व हो जसले आफ्नो मातृभाषाप्रति बालबालिकाहरूमा वितृष्णा ल्याउँदछ।

नेपाली बालगीतको लेखन सन्दर्भमा वर्तमान समयमा नेपाल र भारतका सर्जकहरूको यस दिशातर्फ केही रुचि रहेका देखिन्छ। नेपाली बालसाहित्यका इतिहासको माध्यकालतिर हेर्ने हो भने नेपाली बालगीत तथा बालसाहित्यका अन्य विधाहरूको लेखन कार्य प्रायः ठप्प रहेको देखिन्छ। यद्यपि, वर्तमानमा व्यक्ति सर्जक लगायत बालसाहित्यको लेखनमा केही साहित्यिक सङ्घ-संस्थाहरूले पनि अभिरुचि लिएको देखिन्छ। सर्जकहरूको यस कार्यमा विशेष रूपमा बालसाहित्यकारहरूलाई यथासमय सम्मान दिने कार्यले अहम् भूमिका खेलेको कुरा नकार्न सकिँदैन। उनीहरूको योगदानको कदर गर्दै सम्मानित गर्नाले एक प्रकारले नेपाली बालगीत तथा बालसाहित्यको संरक्षण भइरहेको मान्न सकिन्छ। नेपाली बालगीतको संरक्षण गर्नपर्ने आवश्यकता बोध भए तापनि यसका निम्ति केही समस्याहरूलाई बुझेर त्यसको निराकरण गर्न यी विभिन्न साहित्यिक सङ्घ संस्था, अभिभावक, स्कुल पक्ष अनि बाल सर्जकहरू अघि आउन पनि उत्तिकै जरूरी छ।

४.१ नेपाली बालगीतका समस्याहरू

नेपाली बालगीतको लेखन र संरक्षणबारे माथि छोटो रूपमा चर्चा गरियो। तरै पनि यसको लेखन र संरक्षणको सन्दर्भमा देखा पर्ने केही प्रमुख समस्याहरू निम्न रूपमा छन्-

नेपाली बालगीतको लेखन र संरक्षणको सन्दर्भमा बालबिकामा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभावलाई एउटा प्रमुख कारण मानिन्छ। आज हामी यस्तो समाजमा बाँचिरहेको छौं जहाँ

आफ्नो मातृभाषालाई भन्दा अङ्ग्रेजी भाषालाई धेरै महत्त्व दिन्छौं। अङ्ग्रेजी भाषा बोल्नेलाई महान् व्यक्ति मान्ने मानसिकताबाट कोही पनि अछूत छैनन्। नेपाली बालगीत बालसमाजमा रुचिको विषय बन्न नसक्नुमा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभाव एउटा मूल कारण भएर देखा परेको छ। त्यस प्रभावलाई तीनवटा रूपमा पाउँछौं- (क) बालबालिकामा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभाव (ख) परिवारमा अङ्ग्रेजी भाषालाई प्राथमिकता (ग) विद्यालयमा अङ्ग्रेजी भाषामा पठनपाठन।

(क) बालबालिकामा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभाव

आजका बालबालिका नेपाली माध्यमका स्कुलहरूमा भन्दा निजी स्कुल र अङ्ग्रेजी माध्यमकै सरकारी स्कुलमा अध्ययन गर्न रुचाउँछन्। हाम्रा बालबालिकाहरू दुईवटा परिवेशमा हुर्कन्छन्- (क) आफ्नो घरको परिवार अनि (ख) आफू पढ्ने स्कुलको परिवार। यी दुईवटै परिवार वा परिवेशमा नेपाली भाषाको प्रयोग कम रूपमा गरिएको देखिन्छ। प्रभावस्वरूप यी बालबालिकाहरूले नेपाली बालगीत गाउने र सिक्ने मौका नै पाउँदैनन्। यसको साटो उनीहरू अङ्ग्रेजी राइम्स सिक्छन् र गाउँछन्। अर्थात् बालबालिकामा नेपाली भाषा बोल्ने भन्दा अङ्ग्रेजी भाषा बोल्ने अभ्यास हुँदै जान्छ जसले नेपाली बालगीत हराउँदै गएको देखिन्छ।

(ख) परिवारमा अङ्ग्रेजी भाषालाई प्राथमिकता

सबै परिवारमा होइन तर शिक्षित परिवारले आफ्ना छोराछोरीलाई नेपाली भाषाको महत्त्व नबुझाएर अङ्ग्रेजी भाषा बोल्न र जान्नेले उसको समाजमा धेरै इज्जत हुन्छ भन्ने कुरा बुझाएको देखिन्छ। शिक्षित आमाबाबा वा अभिभावकले नै घरमा सबैसित अङ्ग्रेजीमा कुराकानी गरेको देखिन्छ। त्यस परिवारका बालबालिकाहरू स्वाभाविक रूपले अङ्ग्रेजी भाषाप्रति आकर्षित हुँदै जान्छन् र यही भाषालाई प्राथमिकता दिन्छन्। घरमा आएका अतिथि, इष्ट मित्रअघि पनि आफ्ना नानीहरूलाई अङ्ग्रेजी राइम्स अभिनयसहित भन्न लगाएर आफ्नो परिवारको सभ्यता र संस्कृतिको परिचय दिने गर्छन्। यस्तै आडम्बरपूर्ण परिवेशले नेपाली भाषामा लेखिएका बालगीतहरू हाम्रो समाज, बालसमाजबाट लोप हुँदै गइरहेको छ। हामीमाझ प्रचलनमा नरहेका यी बालगीतहरूलाई अब पनि संरक्षण नगरिए भोलिका दिनमा नेपाली बालगीतको कुनै अस्तित्व रहने छैन।

नेपाली बालगीतको लेखन, पठन, गायन लगायत यसको संरक्षण र सम्बर्द्धमा बाल सर्जकको मात्र महत् हात नरहेर परिवारले पनि विशेष भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ। अल्पशिक्षित र अशिक्षित आमाबाबा त भए भए तर शिक्षित आमाबाबाले आफ्ना छोराछोरीलाई अङ्ग्रेजी राइम्स-को साटो नेपाली बालगीतहरू गाएर सुनाउन, सिकाउन नितान्त आवश्यक देखिन्छ। बालगीतका पुस्तकहरू उपहार दिएर ती बालगीतहरू कति मिठो र रमाइलो हुन्छन् त्यसको महत्त्व बताउन सके नेपाली बालगीतको संरक्षण स्वतः

भएर जानेछ। अचेलका अभिभावकमा समयको अभाव भएकाले गर्दा आफ्ना नानीहरूसित बसी समय बिताउन पाउँदैन, यसैले पनि उनीहरूले आफ्ना नानीहरूलाई नेपाली बालगीतको महत्त्व बुझाइ ती बालगीतहरू गाउन लगाउँदैनन्। नेपाली समाजमा यस्ता उदाहरणहरू पनि छन् कि अहिलेका अभिभावकहरू स्वयम्-लाई नेपाली बालगीतहरू थाहा छैन। अभ्यासमा नरहेकाले थाहा भएका बालगीतहरू पनि बिसिसके। बालबालिकालाई स्कूल भर्ती गर्नपूर्व घरैमा अङ्ग्रेजी बालगीतहरू सिकाउने प्रथा छ। यस अतिरिक्त नानीहरूलाई सोझै नेपाली बालगीत सिकाउनका साटो हात हातमा मोबाइल दिएर अङ्ग्रेजी राइम्स देखाउने गर्छन् र सिकाउने गर्छन्। यसरी परिवारले नै बालबालिकालाई अङ्ग्रेजी राइम्सप्रति प्रशिक्षित गराए पछि नेपाली बालगीतको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा यो ठूलो समस्या भएर देखा पर्छ।

(ग) विद्यालयमा अङ्ग्रेजी भाषामा पठनपाठन

वर्तमान समयमा अभिभावकहरूले आफू शिक्षित होस् वा अल्पशिक्षित, आर्थिक रूपले सम्पन्न होस् वा विपन्न, सबैले आफ्ना नानीहरूलाई नाम चलेका निजी अङ्ग्रेजी स्कूलहरूमा नै पढाउन चाहन्छन्। मेरा छोराछोरीले पनि अरूले जस्तै राम्ररी अङ्ग्रेजी बोल्न जानोस् भन्ने इच्छा राख्छन्। यो स्वाभाविक पनि हो। आफ्ना छोराछोरीले अङ्ग्रेजी बोल्दा अभिभावकहरूले गर्व गर्छन् तर आफ्नो मातृभाषामाथि पर्ने नकारात्मक प्रभावबारे रतिभर चिन्ता गर्दैनन्। अङ्ग्रेजी स्कूलमा पढ्ने नानीहरूले नेपाली भाषालाई दोस्रो दर्जा

राख्छन्। नेपाली पनि बोल्ने भाषा हो? नेपाली बालगीत पनि कहिले गाउने गीत हो? भन्ने हीनताबोधले ग्रस्त बालबालिकालाई स्कूलमा पनि अङ्ग्रेजी भाषा बाहेक अन्य भाषामा बातचित गर्ने अनुमति दिँदैन। यसो हुनाले जुन विद्यालयमा अङ्ग्रेजी भाषामा पठनपाठन गरिन्छ त्यहाँ स्वतः नेपाली भाषाको प्रयोग पनि कम भएर जान्छ। श्रेणीकक्षामा होस् वा खेल मैदानमा उनीहरूले अनिवार्य रूपमा अङ्ग्रेजी भाषा नै बोल्नु पर्ने हुन्छ। यदि नेपाली बोलेर स्कूलको कानून भङ्ग गरे ती विद्यार्थी नानीहरूलाई कठोर दण्ड दिइन्छ। यसरी अङ्ग्रेजी मात्र बोल्ने बालबालिकाहरू बिस्तारै आफ्नै मातृभाषादेखि टाढो हुँदै जान्छन् जसको प्रभाव उनीहरूले गाउने नेपाली बालगीतमा पनि परेको देखिन्छ। अङ्ग्रेजी माध्यमका विद्यालयहरूमा नेपाली बालगीत गाउने नानीहरूलाई हेयको दृष्टिले हेरिन्छ जसले गर्दा बालबालिकाहरू नेपाली बालगीत गाउन लजाउँछन्। फलस्वरूप बालगीत आज लुप्तप्रायः स्थितिमा मात्र नपुगेर यसको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा समेत अङ्ग्रेजी माध्यमका विद्यालयहरू प्रमुख समस्या भएर देखा परेको छ।

४.२ बालबालिकामा साइबर संस्कृतिको प्रभाव

साइबर संस्कृति पूर्णतः साइबर अर्थात् 'इन्टरनेट'सँग सम्बन्धित विषय हो। आजका बालबालिकाहरू भनेकै साइबर युगका मान्छे हुन्। त्यसैले साइबर संस्कृतिको प्रभावबाट तिनीहरू अछूत छैनन्। मोबाइल, टि. भी, कम्प्युटर, भिडियो गेमजस्ता सामग्रीहरू साइबर संस्कृतिका आवश्यक उपकरणहरू हुन्। साइबर क्याफेमा बसेर समय बिताउने

संस्कृतिका प्रमुख प्रयोक्ताका रूपमा अङ्ग्रेजी माध्यममा पढेका अचेलका बालबालिकाको संख्या धेरै देखिन्छ।

४.२.१ भिडियो गेम

खेलका विविध प्रकारहरूमध्ये भिडियो गेम (खेल) विद्युतीय माध्यम र नियन्त्रणद्वारा सञ्चालित हुँदछ। साइबर संस्कृतिको एउटा प्रमुख खेल हो। यो खेल विशेषतः बालबालिका माझ बढो प्रचलित र लोकप्रिय छन्। विद्युतीय नियन्त्रणको प्रयोगद्वारा टि.भी. अथवा कम्प्युटरको दृश्य प्रदर्शनी पटमा विभिन्न प्रकाशबिन्दु तथा चित्रात्मक प्रतीकहरूलाई गति प्रदान गर्दै खेल्न सकिने भएकाले पनि यस खेललाई भिडियो खेल भनिएको हो। यो खेल पूर्णतः विद्युतीय खेल हो र यस खेलमा प्रयोगकर्तासँगै खेलाडीको मुख्य भूमिका रहेको हुन्छ। विभिन्न भिडियो उपकरणहरू जस्तै स्क्रिन, कम्प्युटर मनिटर आदिमा दृश्यात्मक पृष्ठपोषणका निम्ति अन्य साधनहरूसँग जडित रहेर यो भिडियो खेल खेल्ने गरिन्छ।^१ यो खेल टि. भी., कम्प्युटर, मोबाइल आदिको सहयोगमा खेलिन्छ, जसले दृश्यात्मक पृष्ठपोषण दिन्छ।

^१<http://www.web.archive.org/web/20071012152258/http://www.informit.com/articles/article.aspx?p=37814> 7.8.2017, 2.00pm

क्याम्ब्रिज शब्दकोश अनुसार भिडियो गेम यस्तो खेल हो जहाँ यस खेलका खेलाडीहरूले विभिन्न बटनहरू थिच्ने प्रक्रियासँगै स्क्रिनमा देखापरेका चित्रहरूको गतिलाई नियन्त्रण गर्ने गर्दछन्।^२

‘एकता कम्पिरेनसिव इङ्गलिस-नेपाली शब्दकोश अनुसार कम्प्युटर प्रयोगद्वारा टेलिभिजनको पर्दामा विद्युतीय चित्रहरू उत्पन्न गरी खेलिने खेल, भिडियोको पर्दामा देखिने चित्रहरूको सहायताले खेलिने विद्युतीय खेल, भिडियो खेल हो।

भिडियो गेमको सकारात्मक र नकारात्मक प्रभाव

भिडियो गेम आधुनिककालको वैज्ञानिक अविष्कारमध्ये एउटा हो। यसलाई विज्ञान कलाको रूपमा पनि स्वीकार गर्न सकिन्छ। विज्ञान नै मानिए तापनि यसलाई एक किसिमले मनोवैज्ञानिक चिकित्साको रूपमा पनि लिने गरिन्छ। अहिले धेरै यस्ता भिडियो गेमहरूको अविष्कार भएका छन्, जो मनोचिकित्साका रूपमा प्रयोगमा ल्याइएको पाइन्छ। बालबालिकामा यसको सकारात्मक र नकारात्मक दुवै प्रभाव रहेको पाइन्छ।

(क) सकारात्मक प्रभाव

(अ) विसकनसिन विश्वविद्यालयका मनोवैज्ञानिक सि. सावन ग्रिनअनुसार भिडियो गेमले बालबालिकाको बुद्धिको विकास गर्दछ। यसले बालबालिकाको मस्तिष्क संरचनामा पनि परिवर्तन ल्याउन सहयोग पुऱ्याउँछ।^३

^२ <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/video-game> 7.8.2017, 3.56pm

^३ <https://www.momjunction.com/artical/effects-of-video-game-on-teenagers> 4.12.2017, 7.45pm

(आ) भिडियो गेमले बालबालिकाहरूको मस्तिष्कलाई चाँडो निर्णय लिनमा अभ्यास गराउँछ।

(इ) भिडियो गेमको अध्ययन अनुसार जुन बालबालिकाहरूले अधिक मात्रामा भिडियो गेम खेल्ने गर्दछन् ती बालबालिकाहरूले प्रभावकारी ढङ्गमा २५% चाँडो र सठीक निर्णय लिन सक्छन्।^४

(ई) भिडियो गेमले बालबालिकामा सामूहिक रूपमा कसरी काम गर्न पर्छ भन्ने मूल्य सिकाएर उनीहरूलाई त्यसप्रति प्रोत्सहित गराउँदछ।

(ख) नकारात्मक प्रभाव:

(अ) जुन भिडियो गेमको विषयवस्तु हिंसात्मक हुन्छ त्यस गेमले बालबालिकाहरूलाई आक्रामक व्यवहारप्रति अग्रसरित गराउँदछ।

(आ) जुन बालबालिकाहरू धेरै गेम खेल्ने गर्दछन् उनीहरू बाहिर खुल्ला प्रकृतिमा खेल्न रुचाउँदैनन्। भिडियो गेमले बालबालिकालाई परिवार साथीभाइदेखि टाडो बनाउनका साथै सामाजिक अन्तर्क्रियाबाट अलग राख्दछ।

(इ) भिडियो गेमले बालबालिकाहरूलाई कतिपय अवधारणाबारे गलत कुरो पनि सिकाउँछ। ती गेमहरूमा नारीहरू कमजोर हुन्छन् र उनीहरू जहिले पनि असहाय प्रवृत्तिका देखाइएका हुन्छन्। यस्ता गेमका प्रभावले बालबालिकाको नारीप्रतिको सोच वा

^४ उही.

नारी जातिलाई हेनें दृष्टिमा नराम्रो प्रभाव पर्न सक्छ। यस अतिरिक्त बालबालिकाहरूले अनलाइन गेम खेल्ने अभ्यासले समय पनि नष्ट हुन्छ।

(ई) अत्यधिक मात्रामा गेम खेल्ने बालबालिकाको स्वास्थ्यमा पनि असर पर्दछ। उनीहरू फुर्सदको समयमा धेरै भिडियो गेम खेलसित व्यस्त रहन्छन् जसले उनीहरूमा प्रकृतिको खुल्ला आकाशमुनि खेल्ने खेलप्रति कुनै रुचि रहँदैन। बाह्य खेलहरू नखेल्नाले उनीहरूको शारीरिक विकासमा पनि असर पर्छ। जसले गर्दा उनीहरूलाई धेरै प्रकारको बिमारीहरूले आक्रमण गर्न सक्छ।

(उ) भिडियो गेम लामो समयसम्म खेल्नाले बालबालिकाको शैक्षिक स्तरमा ठुलो नोक्सान हुन जान्छ। उनीहरूले स्कुलबाट दिएको गृहकार्य पनि पूर्ण गर्ने समय पाउँदैनन्। पढ्नमा रुचि राख्दैन। पटक पटक भिडियो गेमको लोभले पढाइमा ध्यान जाँदैन।

भिडियो गेमले बालबालिकामा सकारात्मकभन्दा नकारात्मक प्रभाव धेरै परे त्यो उनीहरूको सर्वाङ्गीक विकासको निम्ति खतरा हुन्छ। एकै ठाउँमा वा एउटै कोठामा घन्टौं थुनिएर बस्दा मनमा नकारात्मक विचारले घर बनाउन सक्छ। केही घटनाहरू समाचार पत्रमा पनि पढ्न पाइन्छ। हालैमा द ब्लु हेल गेमले धेरैजना ज्ञानी बालबालिकाहरूको प्राण पनि लियो। यस्ता खतरनाक गेमबाट बालबालिकाहरूलाई सचेत बनाउन आफ्नो मातृभाषा नेपालीमा लेखिएका बालगीतहरू गाउन अत्यन्त जरूरी छ। नेपाली बालगीत तथा बाल खेलगीतहरूले बालबालिकालाई बहिर्मुखी, आत्मविश्वासी

बनाउनका साथ अन्तक्रिया मा सहभागी बन्ने हौसला दिँदछ। नेपाली बालगीत मात्र नानीहरूको निम्ति एउटा यस्तो सशक्त र उपयोगी माध्यम हो जसले उनीहरूलाई साइबर अपराधी हुनदेखि जोगाएर राख्छ। तर साधरण रूपमा बालबालिकालाई भिडियो गेममा अभ्यस्त भइरहन दिनाले भने बालगीत, बालखेल गीत आदिप्रति उनीहरूको उदासिनता भने झन्झन् बढ्ने स्थिति देखिन्छ। यस कार्यमा अभिभावकवर्ग सचेत हुन अत्यन्त आवश्यक देखिन्छ।

४.२.२ कार्टुन

कार्टुन भनेको सामान्य प्रकारको एउटा चित्रकारिता हो। यसले परिहासपूर्ण तथा अतिरञ्जनामूलक पद्धतिमा आफ्ना विषयगत विशेषतालाई दर्शाउँदछ। मूलतः विभिन्न समाचार पत्रहरू वा पत्रिकाहरूमा व्यङ्ग्यात्मक लक्षणका साथ प्रस्तुत गरिने कला नै कार्टुन हो। यो द्विआयामिक चित्रयोजनाको एउटा महत्वपूर्ण भेद हो। यसलाई कुनै सादा पन्ना, पोस्टर, फेस्टुन, तोरण आदिमा पनि प्रदर्शन गर्न सकिन्छ साथै टि.भी. कम्प्युटर स्क्रिनहरूमा पनि देखाउन सकिन्छ। आज आधुनिकीकरणसँगै कार्टुनको परिभाषामा पनि ठूलो परिवर्तन आएको पाइन्छ। आधुनिक विश्व दृष्टिअनुसार 'कार्टुन' भन्नाले चित्रकलाको अयथार्थिक एवम् अर्ध यथार्थिक कलात्मक अभिव्यक्ति हो। विशेषतः व्यङ्ग्य, नक्कल, परिहास, आदि पक्षहरूको बढी विम्ब चित्रहरूको समूह नै कार्टुन हो। यो चित्रात्मक

हुनाका साथै दृश्यात्मक र गतिशील पनि हुँदछ भने कृतिम जीवनशैली वा दृश्य योजनाहरूको समयोगले यथार्थकै क्रमिक अनुकरणको रूपमा प्रस्तुत हुँदछ।^५

वर्तमान समयमा कार्टुन बालबालिकाको निम्ति नभई नहुने थोक भइसकेको छ। उनीहरूको निम्ति सबैभन्दा लोकप्रिय मनोरञ्जनको माध्यम नै कार्टुन बन्दै गइरहेको छ। यस्तो स्थितिमा बालगीत गाएर खेल्ने समयमा उनीहरू कार्टुनका विभिन्न पात्रहरूसित समय बिताइरहेको हुन्छन्। पढ्दा खाँदा हरेक समयमा उनीहरूलाई कार्टुन हेर्ने बानी भइसकेको छ जो बालबालिकाको शरीरिक र मानसिक विकासको निम्ति शुभ सङ्केत होइन।

बालबालिकाहरूमा जहिले पनि केही नयाँ सिक्ने जिज्ञासा हुन्छ। उनीहरूले आफ्नो समय कि त घरमा कि त स्कुलमा बिताउने गर्दछन्। उनीहरूको मनोरञ्जनका साधन भनेको नै घरमा टि.भी. वा कार्टुन हेर्नु वा भिडियो गेम खेल्नु हो। जसले डिजिटल संसारसित जोडेर राख्दछ तर त्यसले आफ्नो बाल्यकाल सही वा प्राकृतिक तौरले बिताउनमा पनि बाधा पुऱ्याइरहेको छ। यसरी नै बालबालिकामा कार्टुनको पनि सकारात्मक र नकारात्मक दुवै प्रभाव रहेको पाइन्छ-

^५ <https://en.oxforddictionaries.com/definition/cartoon>, 7.8.2017, 1.20pm

(क) सकारात्मक प्रभाव

(अ) कार्टुनका विभिन्न चरित्र, स्वर, थरिथरिको पोशाक तथा अन्यान्य थोकहरूले बालबालिका त्यसप्रति सधैं बढी आकर्षित हुन्छन्। बालबालिकाहरू काल्पनाप्रिय हुन्छन्। कार्टुनको संसार बालबालिकाको निम्ति काल्पनिक संसार हो, जसले उनीहरूलाई भरपुर मनोरञ्जन दिन्छ। उनीहरूले त्यही काल्पनिक संसारलाई सत्य ठान्छन्। कार्टुनका पात्रहरू वास्तविक होइनन् तर त्यसमा रहेको शिक्षा भने उनीहरूको निम्ति लाभदायक छ त्यसमा अभिभावक सचेत रहन नितान्त आवश्यक छ।

(आ) कुनै कुनै कार्टुनका पात्रहरू आज्ञाकारी छोराछोरीहरू हुन्छन् र राम्रा कुराहरू सिकाउँछन्। जस्तै, डेक्सटर एउटा यस्तो कार्टुन चरित्र हो जो एकजना वैज्ञानिक हो। उसले सधैं नयाँ थोकको खोजी गर्दछ। बालबालिकामा यो पात्र निकै लोकप्रिय भएको छ। यस्तै अन्यान्य कार्टुनहरू 'टम एन्ड जेरी', 'गट्टु-बट्टु', 'मोटु पत्तु', 'डोरेमन', 'बोबो बोय', 'छोटा भीम' निकै लोकप्रिय भएको देखिन्छ।

(इ) बालबालिकामा यसरी नै अर्को पात्र हो पोपाई। उनले सधैं पालक खान्छन् जो ऊर्जा र शक्तिको स्रोत हो। पोपाईलाई हेरी उनीसित प्रभावित भएर बालबालिकाहरूले सागसब्जी खान थाल्छन्।

(ख) नकारात्मक प्रभाव

(अ) धेरै जसो अभिभावकहरूले आफ्नो बालबालिकालाई खाना खुवाउनुको निमित्त मात्र कार्टुन खोलेर टि. भी. अघि राख्छन् भने कतिपय अभिभावकहरूले आफू व्यस्त भएकाले बालबालिकालाई कार्टुन खोलिदिन्छन्।

(आ) कार्टुनका पात्रहरूको भाषा बालबालिकाहरूले छिट्टो सिक्ने गर्छन्। यदि उनीहरूले हिन्दी वा अङ्ग्रेजी कार्टुन धेरै मात्रमा हेर्ने गर्दछन् भने उनीहरूले आफ्नो मातृभाषामा पनि हिन्दी वा अङ्ग्रेजीको प्रयोग गरेर बोल्छन्। दिनहुँ उनीहरू हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषा बोल्ने अभ्यस्त रहनाको मूल कारण कार्टुनको माध्यम भाषालाई मात्र सकिन्छ। धेरैजसो समय नै बालबालिकाहरूले मोबाइल अनि टि.भी -मा कार्टुन हेरी बिताउने हुनाले उनीहरूकोमा नेपाली बालगीत गाउने समय नै हुँदैन। यदि बालबालिकामा नेपाली भाषा र नेपाली बालगीतप्रति रुचि जगाउने हो भने नेपाली कार्टुनहरू बनाइनु पर्छ। नेपाली बालगीतहरू गाउन लगाउनु पर्छ यसो गरे भोलीको दिनमा अवश्य नै नेपाली बालगीत बाल समाजमा दीर्घ दिनसम्म बाँचिरहने छ र यसको संरक्षण र सम्बर्धन स्वतः भएर जाने छ।

४.२.३ इन्टरनेट

साइबर संस्कृति वा कम्प्युटर संस्कृति भन्नाले यस्तो संस्कृति बुझिन्छ, जसको जन्म मनोरञ्जन तथा व्यापारका निमित्त कम्प्युटर नेटवर्कलाई प्रयोगमा ल्याइन्छ। यसलाई इन्टरनेट संस्कृति भनिन्छ। इन्टरनेट तथा नेटवर्क संवादका विभिन्न प्रकारहरू छन्।

जस्तै, अनलाइन च्याटिङ, थुप्रै मानिस एकसाथ खेलन सक्ने खेल, अनलाइन पत्रकारिता, मोबाइल एप्स, आफ्नो परिचयको गोपनीयता राखेर संवाद स्थापित गर्नु र नेटवर्क निर्माण आदिसँग सम्बन्धित विभिन्न सामाजिक घटनाहरूको अध्ययन भन्ने बुझिन्छ।^६

संवाद स्थापित गर्नु, मनोरञ्जन गराउनु र व्यापार आदि बढाउनु साइबर संस्कृतिका मुख्य घटकहरू हुन्। यिनै तिनवटा घटकहरूलाई पुरा गर्ने उद्देश्यले कम्प्युटर नेटवर्कको व्यापक प्रयोग गरिँदा सामाजिक सम्पर्कको बढोत्तरी हुन सम्भव हुँदछ। यसैले साइबर संस्कृतिलाई विभिन्न सामाजिक घटनाहरूको अध्ययन गर्नु भन्ने अर्थमा पनि ग्रहण गरिएको देखिन्छ।^७

इन्टरनेटको विकासले विश्वभरि मानिसको जीवनशैलीमा परिवर्तन आएको छ। पहिलेका मानिसहरूलाई टाढो बस्ने आफ्ना आफन्तहरूसँग भेट्न वा बोल्नलाई वर्षौं दिन कुनै पर्दथ्यो भने अहिले सम्पर्कको माध्यम धेरै सजिलो भएको छ। फोन, मोबाइल, इन्टरनेट आदिको अविष्कारले गर्दा कोसौं टाढा भएका साथी, आफन्तहरूसित सजिलै भेट्न वा बात गर्न सकिन्छ। अहिले इन्टरनेटको प्रयोग र यसको सहायताले घण्टौंको काम सेकेन्डमा नै सम्पन्न हुन्छ। अर्थात् घरमा बसेर विदेश हेर्न सकिन्छ। घरैमा बसेर नै बजार अनलाइन गर्न सकिन्छ। यो सबै साइबर संस्कृतिले सम्भव गराएको हो।

^६ Manovich, Lev. "New Media from Borges to HTML." The New Media Reader. Ed. Noah Wardrip -Fruin and Nick Montfort, Cambridge, Massachusetts, 2003. 13-25

^७ <https://en.oxforddictionaries.com/definition/internet> 4.12.2017,8.35pm

यद्यपि इन्टरनेटले समाज, देश र विश्वलाई नै सकारात्मक र नकारात्मक दुवै रूपले प्रभाव पारेको छ। यसको प्रभावबाट बालबालिका पनि अछूत छैनन्। माथि चर्चा गरिएका भिडियो गेम वा कार्टुन बालबालिकाहरूले इन्टरनेटबाट नै हेर्ने वा खेल्ने गर्दछन्। अहिले बालसमाजमा इन्टरनेटको व्यापक प्रभाव र प्रयोग छ। यसको फलस्वरूप उनीहरूमा बुद्धिको विकास भएको छ भने शैक्षिक स्तर हास्रोन्मुख छ भने यसले उनीहरूको स्वास्थ्यलाई हानि पुऱ्याइरहेको छ। हालैमा अघि चर्चा गरिए झै 'द ब्लु वेल गेम च्यालेङ्ज' नामक भिडियो गेम इन्टरनेटमा भाइरल भएको छ। यस गेमले धेरै बालबालिकाको प्राण लिएको छ। यो गेम सन् २०१३मा रसियाब देशबाट सुरु भएको थियो। फिलिप बुदैकिन यो गेम बनाउने मास्टरमाइन्ड हो। यस गेमलाई ५० दिन लगाएर अनलाइन खेलिन्छ। सर्वप्रथम खिलाडीले आफ्नो सबै व्यक्तिगत जानकारी यस खेलको व्यवस्थापकलाई पठाउनु पर्ने हुन्छ र त्यस व्यवस्थापकले दिनहुँ खिलाडीलाई एउटा कार्य गर्न लगाइन्छ। कुनै दिन खिलाडी बिहानको ४.२० मा उठेर त्रासपूर्ण चलचित्र हेर्नु पर्ने हुन्छ भने कुनै दिन अनौठो गीतहरू सुन्नु पर्ने हुन्छन्। ती क्रियाकलापहरू दिनहुँ सामाजिक सञ्जालमा अपलोड गर्न पर्ने हुन्छ र बिस्तारै आफ्नो शरीरमा तिखो हतियारले वेलको नक्सा बनाउँदै जानु पर्ने हुन्छ। जब शरीरमा वेलको नक्सा ५०औँ दिनमा पूर्ण हुन्छ। खेलको यस अन्तिम दिनमा यही नै खेलको निर्णायक क्षण हुन्छ। अर्थात् खिलाडीको मृत्यु नै खेलको रोमान्चक र खतरापूर्ण परिणाम हुन्छ।

यो गेमलाई खेल्ने बालबालिकाहरू प्रायः एकलै बस्ने, समाजदेखि टाढिएको, अन्तर्मुखी प्रवृत्तिका हुन्छन्। जब पुलिसले यस गेमको मास्टरमाइन्ड पकराऊ गरेर उनलाई यस गेमको विषयमा सोधखोज गरे तब उनले बताए 'जुन बालबालिकाहरूले समाजलाई केही दिन सक्दैन उनीहरूलाई जिउनुको कुनै अधिकार नै छैनन्' भने। उनले बताएअनुसार जुन बालबालिका इन्टरनेटको संसारमा मस्त हुन्छन् उनीहरू अर्कै काल्पनिक संसारमा बाँच्छन् र भौतिक संसारमा उनीहरूको कुनै रुचि हुँदैन। यसैले उनीहरूले आफ्नो समाजको निम्ति केही गर्न सक्दैनन्।

पहिलेका समयमा बालबालिकाहरू आफ्नो दौतरे साथीभाइहरूसित खुल्ला प्रकृति, स्वच्छ वतावरणमा गाउँदै, नाँचदै, खेल्दै धेरै कुराहरू सिक्ने मौका पाउँथे त्यो मौका खोज्ने इच्छा र रहरसम्म आजका बालबालिकामा पाइँदैन। उनीहरूमा सम्बेदना थियो, मानवता थियो, तर अहिले मानव समाजबाट यी सबै थोकहरू हासको स्थितिमा पुगेको छ। अहिलेका बालबालिकाहरू स्वार्थी प्रवृत्ति, केवल आफ्नो निम्ति मात्र सोच्ने भएका छन्। यो सब इन्टरनेटको व्यापक प्रभाव र प्रयोगले गर्दा हो। यसरी नै इन्टरनेटको प्रयोगले उनीहरू नेपाली बालगीत सिक्ने र गाउने कुनै रुचि देखाउँदैनन्। यसको कारणले पनि नेपाली बालगीतको लेखन र संरक्षण सम्बर्द्धनमा ठुला समस्या भएर देखा परेका छन्।

४.३ समाधानका उपायहरू

४.३.१ बालसमाजको गठन

आजको युगमा बालगीत तथा बालसाहित्यको माध्यमबाट मात्र बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक एवम् बौद्धिक विकास हुन सम्भव देखिँदैन। आजको युग भनेको कम्प्युटर र इन्टरनेटको युग हो। हाम्रा बालबालिकाहरूले पनि कम्प्युटर सञ्चालन गर्न जान्नुपर्छ।

स्कूलमा कम्प्युटरको ज्ञान हुनाका निम्ति पाठ्यक्रममा नै यस विषयलाई अन्तर्भुक्त गरिएको छ। अब कम्प्युटर मात्र होइन त्यसमा इन्टरनेट जडान हुन पनि आवश्यक छ। कम्प्युटर ज्ञान नहुने नानीहरू आफ्ना उमेरका साथीहरूभन्दा धेरै पछि हुँदै जान्छन्। तसर्थ कम्प्युटरको जानकारी बालबालिकामा हुनैपर्छ तर घर परिवार र स्कूल पक्ष सधैं एउटा कुरामा सचेत रहनुपर्छ त्यो हो यसको दुरुपयोग नहोस्। कम्प्युटर र मोबाइल खेलाउनमा व्यस्त रहेका बालबालिकाहरू घरमा प्रयः जसो एकलै बस्न रुचाँउछन्। स्कूलपछिका फुर्सदका समयमा उनीहरू साथीहरू बसेर खेल्न र बात मानीतिर रुचि नलिएर मोबाइल र कम्प्युटरलाई समय बिताउन चाहन्छ जसले बालबालिकाहरू एकलकाँटे र अबोला हुँदै जान्छन्। यस्तो प्रवृत्ति कलिला बालबालिकाहरूको निम्ति हानिकारक हुन्छ। यसबाट जोगाउनलाई बाल समाजको गठन गर्न धेरै आवश्यक देखिन्छ।

बाल समाज अर्थात् बालबालिकाहरूको मनोरञ्जनको निम्ति गठित यस समाजमा बालबालिकाहरू आफ्नै उमेरका साथीहरूसित मिलेर खेल्छन्, अन्तर्क्रिया गर्छन्, एकाअर्कासित समय बिताउँछन्। यस समाजले उनीहरूको मानसिक, बौद्धिक र शारीरिक सबै किसिमको विकास गर्दै लान्छ। घरको कोठामा एकलै थुनिएर बस्दैनन् र अन्तर्मुखि पनि हुँदैनन्। बाल समाजमा उनीहरूले आफूले मन पराएका बालगीतहरू गाउँछन् र खुसी बन्छन् रमाइलो गर्छन्। तसर्थ नेपाली बालगीतको संरक्षण गर्नेतर्फ देखा परेका उपउल्लिखित समस्याहरूको निवारण हुनेमा बालसमाजको गठन एउटा हो। विशेष गरी नेपालमा नेपाली बालबालिकाका निम्ति धेरै प्रकारका बालसमाज तथा संस्थाहरूको गठन गरिएको पाइन्छ। शिशुगीत तथा बालगीत गाउने परम्परा हराउँदै गएको यस समयमा यस्ता बालसमाजको गठन अनिवार्य विषय भएको छ, जसले बालगीतको लेखन, संरक्षण तथा सम्बर्द्धनमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिनसकोस्। बालसमाजको गठन क्षेत्रगत रूपमा हुन आवश्यक छ। यदि बालसमाजजस्ता महत्त्वपूर्ण संस्थाहरूको गठन समयअनुकूल हुन नसकेको खण्डमा त्यसको परिणाम आउँदो पिँढीले अवश्य भोग्नु पर्ने स्थिति देखिन्छ। बालसमाजको क्षेत्रगत गठनले बालबालिकाको चौतर्फी विकास गर्न सकिन्छ।

४.३.२ बालबालिकामा अन्तर्क्रियाको आवश्यकता

मानव सामाजिक प्राणी भएका कारणले पनि यस्ता अन्तर्क्रियाहरू महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। अन्तर्क्रिया सामाजिक मात्र होइन तर पारिवारिक स्तर तथा विद्यालयतिर पनि हुन

आवश्यक छ। अन्तर्क्रियाको निम्ति बालसमाजको गठन हुनुपर्छ। अन्तर्क्रियाले बालबालिकाको मानसिक तथा बौद्धिक विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। यसले बालबालिकाको आत्मविश्वासलाई बढाउँदछ।

४.३.३ बालसमाजमा अभिभावकको सचेत सहभागिता

बालगीतको संरक्षण सम्बर्द्धनमा अभिभावकको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। बालबालिका जब शिशु अवस्थामा हुन्छ त्यस समय अभिभावकहरूले शिशुगीत गाएर सुनाउने गर्छन् तर त्यसपछि उनीहरूलाई सो बालगीत सुनाउने र सिकाउने गर्दैनन्। अर्थात् आमाबाबाले बालगीत आफैमा मात्र सीमित राखे गर्छन् जो सही अभ्यास होइन। तर यही परम्परालाई अभिभावकले सचेततापूर्वक अघि बढाउन सके आफ्ना छोराछोरीहरूदेखि त्यति अबोध बच्चे छैनन्। आजको व्यस्त जीवनशैलीबाट अभिभावकले यस दिशातर्फ थोरै भए पनि समय निकाल्न सके बालगीतको अवस्था यति सोचनीय हुनेछैन जतिको आज भएको छ। आजका प्रत्येक अभिभावकको निम्ति यो जिम्मेवारीको कुरा भएर देखा परेको छ। अभिभावकको सहयोग र सहभागितामा बालबालिकाहरूले आफै नेपाली बालगीत सिक्न सक्छन्, गाउन सक्छन् र यसको संरक्षण गर्न तर्फ सचेत पनि बन्न सक्छन्।

४.३.४ विद्यालयका पाठ्यक्रमा बालगीतको अन्तर्भुक्ति

नेपाली साहित्य तथा समाजबाट मासिँदै गएका बालगीतलाई बालबालिकाको उमेरअनुसार विद्यालयको पाठ्यक्रममा अन्तर्भुक्ति दिइनाले पनि बालगीतको संरक्षण हुन सक्दछ। बालबालिकाको मनोविज्ञान अनुकूल समय सापेक्षित बालगीतको पुन लेखन गरेर त्यसलाई अझ रुचिकर बनाई अन्तर्भुक्त गर्न सके बालबालिकामाझ बालगीत सधैं लोकप्रिय बन्नेछ। अङ्ग्रेजी माध्यमका विद्यालयहरूले पनि यस दिशातर्फ सकारात्मक पहल लिनसके बालबालिकामा आफ्नो मातृभाषाप्रति प्रेम र सम्मान भाव जागृत हुनेछ।

४.३.५ बालसमाजमा पुस्तक पठनको संस्कार

पुस्तक पठनको संस्कार हाम्रो नेपाली समाजमा उति विकसित भएको पाइँदैन। अचेलका बालबालिकाहरूले दैनिक समाचार पत्र त पढ्दैन भने अन्यान्य पुस्तक पढ्ने संस्कार त झन् छँदैछैन। यसको मूल कारण पाठ्यापुस्तकको गह्रौँ भार भएर पनि हो। बालबालिकाहरू प्रायः आफ्नो स्कुलका पाठ्यचर्यामा व्यस्त हुन्छन्। आफूलाई मनपर्ने र रुचि लाग्ने किताब पढ्ने समयसम्म हुँदैन। पाठ्यपुस्तकबाहेक उनीहरूले बालगीतका पुस्तकहरू पनि पढ्ने मौका पाउँदैनन्। घर, विद्यालय, पुस्तकालय, बालसमाजजस्ता विभिन्न स्थानतिर पाठ्यक्रमदेखि बाहिरका अन्यान्य बालसाहित्य सम्बन्धित पुस्तकहरू पढ्नलाई राखिदिनु पर्छ। ठुलाहरूले पनि बालबालिकालाई जन्मदिन वा कुनै विशेष

अवसरमा बालपुस्तकहरू उपहारस्वरूप दिने संस्कार बसाल्नु पर्छ। यसो गर्नाले बालबालिकामा पुस्तक पठनको संस्कारको विकास हुँदै जान्छ।

उपर्युक्त उपायहरूलाई समयअनुसार सही ढङ्गमा प्रयोगमा ल्याउन सके निश्चय बालगीतको लेखन, संरक्षण तथा सम्बर्द्धन भएर जानेछ।

पाँचौं अध्याय

उपसंहार तथा निष्कर्ष

प्रस्तुत लघु शोधप्रबन्धको शीर्षक “नेपाली बालगीतको प्रवृत्तिगत अध्ययन” रहेको छ। बालसाहित्य साहित्यका अन्यान्य विधाहरू जस्तै एउटा अलग र महत्त्वपूर्ण विधा हो। नेपाली बालसाहित्यका विविध विधाहरूमध्ये प्रस्तुत शोधप्रबन्ध नेपाली बालगीतमा मात्र केन्द्रित रहेको छ।

पाँचौं अध्यायसम्म विभाजित यस शोध अध्ययनको पहिलो अध्याय ‘शोधको परिचय’ रहेको छ। दोस्रो अध्याय ‘नेपाली बालगीतको सैद्धान्तिक परिचय’ शीर्षकमा केन्द्रित रहेको छ। जसअन्तर्गत नेपाली बालगीतको अर्थ र परिभाषाको चर्चा गर्दै यसलाई (क) शिशुगीत (ख) बालगीत (ग) बालखेलगीत गरी तिनवटा भागमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ। ‘शिशुगीत’ जन्मदेखि ३ वर्षसम्मका बालबालिकाको निम्ति ठुलाहरूले गाउने गीत हो। उक्त गीत अबोध शिशुहरूलाई खेलाउन, फकाउन, भुलाउनका निम्ति गाउने गरिन्छ। यसैगरी ‘बालगीत’ पनि लिखित र मौखिक गरी दुई प्रकारका हुन्छन्। बालबालिकाहरूको निम्ति लेखिएको बालगीत लिखित बालगीतको प्रकारअन्तर्गत पर्दछ भने मौखिक परम्परामा प्राचीन समयदेखि एउटा पिँढीदेखि अर्को पिँढीसम्म हस्तान्तरित हुँदै आएको बालगीत मौखिक बालगीतको प्रकारअन्तर्गत पर्दछ।

बालबालिकालाई लक्षित गरेर बालगीतहरूको रचना गरिएको हुन्छ। यसले बालबालिकाको शारीरिक तथा मानसिक विकास गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। बालगीतले बालबालिकाहरूमा सङ्गीतप्रतिको चासोलाई अघि बढाउनमा सहायक सिद्ध हुँदछ। यसरी नै बालबालिकाले खेल्दा गाउने गीतलाई 'बालखेलगीत' भनिन्छ। यो स्वयम् बालबालिकाले खेल्दै गाउने गीत हो। यसलाई घरभित्र अनि घरबाहिर गरी दुई प्रकारले खेल्न सकिन्छ। घरभित्र खेल्ने बालखेलगीतहरूमा 'आदे पादे नुनु छादे', 'ढुकुमुकु ढुकुमुकु कसको हात?' आदि हुन् भने घरबाहिर खेल्ने बालखेलगीतहरूमा 'इञ्चु पिञ्चु डाकबाबू', 'बदामकोलागि को आउने?', 'अम्मल डम्मल खैरे पात' आदि हुन्। बालखेलगीतको मूल उद्देश्य बालबालिकालाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो।

यस अतिरिक्त प्रस्तुत अध्यायको तेस्रो उपशीर्षकअन्तर्गत 'नेपाली बालगीतका प्रकार' अनि 'यसको अन्य विधाहरूसितको सम्बन्ध'-बारे अध्ययन गरिएको छ। यसमा नेपाली बालगीतलाई मुख्यतः आयतनका आधारमा 'छोटो बालगीत', 'मझौलो बालगीत' अनि 'लामो बालगीत' गरी तिनवटा भागमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ। जन्मदेखि पाँच वर्षसम्मका बालबालिकाको निम्ति सिर्जना गरिएको बालगीतलाई 'छोटो बालगीत' भनिन्छ। यसको आयतन छोटो हुनाका कारण यसलाई छोटो बालगीत भनिएको हो। यसरी नै मझौलो आयतन भएको बालगीतलाई 'मझौलो बालगीत' भनिन्छ। ससाना बालबालिकाहरू वा ठुलाहरूलाई भनी मझौलो बालगीतको रचना

गरिएको हुँदैन। ठिक्क वा मझौलो आयतन भएकाले यसलाई मझौलो बालगीत भनिएको हो। यसरी नै लगभग ९-१५ आयुवर्गसम्मका बालबालिकाको निम्ति लेखिएको बालगीतलाई 'लामो बालगीत' भनिन्छ। लामो बालगीतको आयतन मझौला बालगीतको भन्दा लामो हुन्छ। यसको विषयवस्तु तथा भाषा पनि अन्य प्रकारका बालगीतको भन्दा केही क्लिष्ट हुन्छ। त्यसैकारण यसलाई लामो बालगीत भनिएको हो।

'नेपाली बालगीत र अन्य विधाहरूसितको सम्बन्धगत अध्ययन' उपशीर्षकअन्तर्गत बालगीत र अन्य विधाहरू जस्तै गीत, बालकविता तथा लोक बालगीतमाझ पाइने समानता र भिन्नताबारे विस्तृत अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ।

तेस्रो अध्यायमा 'नेपाली बालगीतका प्रवृत्तिगत विशेषताहरू' शीर्षक रहेको छ। जसअन्तर्गत धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, शिक्षाप्रद, प्रकृति र परिवेश, स्वास्थ्यसम्बन्धी, राष्ट्रप्रेमसम्बन्धी, साइबर संस्कृतिसम्बन्धी आदि विविध प्रवृत्तिमा लेखिएका बालगीतहरूको सोदाहरण अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ। उपर्युक्त विधाहरूमध्ये कुन विषयमा सबैभन्दा धेरै मात्रामा बालगीतको रचना गरिएको छ साथै कुन विषय ओझेलमा परेको छ भन्नेबारे विविध उपशीर्षकअन्तर्गत चर्चा गरिएको छ। बालबालिकाले सबैभन्दा रुचि लिएको विषय प्रकृति हो। नेपाली बालसाहित्यकारहरूले यस विषयमा धेरै मात्रामा बालगीतहरूको सिर्जना गरेका छन्। बालबालिकाहरू खोला-नाला, हावा-पानी, पशु-पक्षी, फल-फुल, रूख-पात, वन-जङ्गल जस्ता प्राकृतिक

कुराहरूप्रति धेरै आकर्षित हुन्छन्। उनीहरू त्यसैमा प्रायः रमाउने गर्दछन्। फलस्वरूप प्रकृतिसम्बन्धी बालगीतहरू धेरै मात्रामा रचिएको पाइन्छ। यस अतिरिक्त स्वास्थ्यसम्बन्धी बालगीतहरूको रचना पनि आशा गरे अनुरूप सिर्जना भएको पाइन्छ। प्रायः नेपाली बालगीत सङ्ग्रह नै स्वस्थ्यसम्बन्धी केन्द्रित रहेको देखिन्छ। 'हामी हुन्छौं बलियो' स्वास्थ्यसम्बन्धी लेखिएको सिङ्गो बालगीत सङ्ग्रह हो। यस सङ्ग्रहमा बालबालिकालाई स्वनिर्भर हुनु, सफा बस्नु साथै व्यायाम गर्नु र निरोगी हुनु जस्ता लाभदायक शिक्षा दिइएको छ।

नेपाली बालगीतको क्षेत्रमा साइबर संस्कृतिसम्बन्धी बालगीतको रचना न्यूनतम रूपमा भएको देखिन्छ। आजको विश्व इन्टरनेटबाट सञ्चालित छ। तर नेपाली बालगीत भने यस विषयबाट केही टाढिएको देखिन्छ। साइबर संस्कृतिमा आधारित नेपाली बालगीतहरूको रचना अधिक मात्रामा गर्न सकिए अवश्य नै बालबालिकाहरूले आफ्नो चासोको विषय मानेर ती बालगीतहरू गाउने छन्।

तेस्रो अध्यायको दोस्रो उपशीर्षकमा 'नेपाली बालगीतमा प्रयुक्त भाषाशैली'-का बारेमा विशेष रूपले अध्ययन गरिएको छ। यस उपशीर्षक अन्तर्गत बालगीत लेखनमा रचनाकारले कस्तो शब्द चयन गर्नुपर्ने, यसको वाक्यात्मक संरचना तथा लय कस्तो हुनुपर्ने भन्ने बारे प्रकाश पारिएको छ। बालगीतका सर्जकले बालबालिकाहरूको भाषिक क्षमताका आधारमा सरल शब्दको प्रयोग मात्र नगरेर छोटो, बुझ्नसक्ने वाक्य तथा

लयको प्रयोग बालगीतहरूमा कसरी गरेका छन् त्यसको सोदाहरण चर्चा गरिनाका साथै बालगीतकारलाई उक्त कुरोमा प्रमुख ध्यान दिनपर्ने सुझाउ समेत राखिएको छ। नेपाली बालगीतमा प्रयुक्त भाषा बाहेक शैली बारेमा अध्ययन गर्दा मुख्यतः वर्णनात्मक, प्रश्नोत्तरमूलक, सम्वादात्मक, तथा आत्मपरक शैलीको चर्चा सबिस्तार गरिएको छ।

यस लघु शोधप्रबन्धको चौथो अध्याय नेपाली बालगीतको लेखन र संरक्षणः समस्या र समाधानका उपायहरू शीर्षकमा केन्द्रित छ। जसअन्तर्गत नेपाली बालगीत के कस्ता कारणहरूले गर्दा बालबालिकामाझ लोकप्रिय बन्न सकेन त्यसका कारणहरू खुट्याउँदै विभिन्न उपशीर्षकमा समाधानका उपायहरूबारे पनि बालगीत सम्बन्धित सम्पूर्ण पक्षहरूलाई केही सुझाउहरू राखिने प्रयास भएको छ।

वर्तमान समाजमा नेपाली बालगीतको स्थिति त्यति सन्तोषजनक छैन। आजका बालबालिकाहरूले नेपाली बालगीत गाउन नजान्नु, बालखेलगीतबारे अनभिज्ञ रहनुका पछि अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभाव प्रमुख कारण रहेको देखिन्छ। अहिले हाम्रो नेपाली समाजमा एउटा मानसिकता हुर्किरहेको छ त्यो हो अङ्ग्रेजी भाषा बोल्न जान्ने, लेख जान्नेलाई मात्र सभ्य र ज्ञानी मान्ने। यस सोचबाट हाम्रा ससाना बालबालिका पनि अछूत छैनन्। कारण ठुलाहरूबाट नै सानाहरूले जे कुरा पनि सिक्ने गर्छन्। फलस्वरूप परिवारमा पनि अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग नै बढी प्रचलनमा रहेको पाइन्छ। जसले बालबालिकाहरू अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोगमा अभ्यस्त बन्दै जान्छन् भने नेपाली भाषादेखि टाढो बन्दै

गइरहेछन्। यही प्रथा वा संस्कारले नेपाली बालगीत बालबालिकामा लोकप्रिय बन्न नसकेको हो। यस अतिरिक्त स्कुलमा पठनपाठनको माध्यम पनि अङ्ग्रेजी भाषा नै छ। पठनपाठनको माध्यम नै अङ्ग्रेजी भएपछि त्यहाँ बालबालिकालाई नेपाली बालगीत गाउन लगाउने र सिकाउने कुरै हुँदैन। अङ्ग्रेजी राइम्स सिकेर आएका बालबालिकालाई नेपाली बालगीत कुन चराको नाम हो थाहै हुँदैन। यसको निम्ति अभिभावक, स्कुल पक्ष तथा बालगीतकारहरू पूर्णतः दायी देखिन्छन्। यसरी नेपाली बालगीत आज लुप्तप्रायः स्थितिमा पुगेको देखिन्छ। यस्तो स्थितिबाट सबै दायी पक्षहरू एउटै मञ्चमा आएर नेपाली बालगीतको संरक्षण सम्बर्द्धन गर्नपर्ने हुन्छ।

मोबाइल, टि.भी. कम्प्युटर, कार्टून, भिडियो गेम आदि साइबर संस्कृतिका उपकरणहरूको दुरुपयोगप्रति पनि बालबालिकाहरू सचेत हुन आवश्यक देखिन्छ। यस चौथो अध्यायमा यी उपकरणहरूको सकारात्मक र नकारात्मक प्रयोगबारे विस्तृत चर्चा गर्दै नेपाली बालगीतमा यसको प्रभावबारे अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ।

उपर्युक्त समस्याहरूको समाधानका निम्ति 'बालसमाजको गठन', 'बालबालिकामा अन्तर्क्रियाको आवश्यकता', 'बालसमाजमा अभिभावकको सचेत सहभागिता', 'विद्यालयका पाठ्यक्रममा बालगीतको समावेश', 'बालसमाजमा पुस्तक पठन संस्कारको विकास' आवश्यक देखिन्छ।

अन्तमा, प्रस्तुत लघु शोधप्रबन्धले नेपाली बालगीतका विभिन्न प्रवृत्तिगत विशेषताहरूको अध्ययन गर्दै बालबालिकामा नेपाली बालगीतलाई लोकप्रिय बनाउनका निम्ति सबै सचेत हुनुपर्छ तब मात्र नेपाली बालगीतको गरिमा बालसमाजमा दीर्घ दिनसम्म बाँचेर रहन सक्छ भन्ने अडानमा अटुट विश्वास राखेको छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अधिकारी, रामलाल, (सन् २०००), *लिलाममा छन् मेरा कविता*, सिलगढी, दास प्रिन्टर्स

अधिकारी, हेमाङ्गराज अनि बट्टीविशाल भट्टराई, (वि.सं. २०७०), *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*, काठमाडौं, कमल प्रकाशन

अर्याल, अच्युतशरण (वि.सं. २०७२), *लोक बालसाहित्य*, काठमाडौं, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान

अवस्थी, महादेव (वि.सं.२०६५), *बालसाहित्यका विधा र तिनको लेखन प्रक्रिया*, काठमाडौं, एकता प्रकाशन

उपाध्याय, मुक्तिप्रसाद (सन्२०१५), *भारतेली नेपाली बाल साहित्य*, सिलगढी, नेपाली साहित्य प्रचार समिति

एटम, नेत्र (वि.स.२०६१), *समालोचनाको स्वरूप*, काठमाडौं, साझा प्रकाशन

खनाल, एम.पी. अनि सुधा राई, (सन्२०१७), *नेपाली सरल पाठ*, सिक्किम गान्तोक, मानव संसाधन विकास विभाग

घिमिरे, माधव (वि.सं. २०६९), *बिजुले र बिजुला*, काठमाडौं, साझा प्रकाशन

_____ (वि.सं. २०६५), *सुनपङ्खी चरी*, काठमाडौं, एकता बुक्स

'चञ्चल', विश्वम्भर अनि ध्रुव घिमिरे (सम्पा. वि.सं. २०६२), *बाल साहित्य*, काठमाडौं, नेपाली बालसाहित्य समाज

दीप, ध्रुवकृष्ण (वि.सं. २०६५), *फूलबारी*, काठमाडौं, साझा प्रकाशन

पराजुली, रशाश्वत अनि अन्य,(सम्पा. वि.सं. २०७२), *बाल साहित्य*, काठमाडौं, नेपाली बालसाहित्य समाज

न्यौपाने, विजयराज (वि.सं. २०६८), *बाल गीत*, काठमाडौं, साझा प्रकाशन

नेपाल, शैलेन्द्रप्रकाश (वि.सं. २०७२), *झुल्के घाम*, काठमाडौं, एकता बुक्स

पराजुली, कृष्णप्रसाद (वि.सं. २०६४), *नेपाली लोकगीतको आलोक*, काठमाडौं, रत्न पुस्तक भण्डार

पराजुली, पुष्कर (सन् २००४), *गीत फुल्ने ठाँउ*, सिलगढी, सुम्निमा प्रकाशन

_____ बर्ष, २०१६, अङ्क:१४, *पहाड*, दार्जिलिङ, उत्तर बङ्गाल विश्वविद्यालय

प्रधान, प्रमोद (वि.सं. २०६९), *नेपाली बालसाहित्यको इतिहास*, काठमाडौं, विवेक सिर्जनशील प्रकाशन

प्रसाई, भष्मिराज (वि.सं. २०६८), *बनौं सबै ज्ञानी*, काठमाडौं, एकता बुक्स

बराल, संगिता (वि.सं. २०६२), *नेपाली बाल नाटकको अध्ययन*, काठमाडौं, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

बन्धु, चूडामणि अनि तीर्थबहादुर श्रेष्ठ (सम्पा. वि.सं. २०४५) *बाल साहित्य*, काठमाडौं, नेपाली बालसाहित्य समाज

बन्धु, चूडामणि अनि भिक्टर प्रधान, (सम्पा. वि.सं.२०५४) *बाल साहित्य*, काठमाडौं, नेपाली बालसाहित्य समाज

मेरो किताब (सन् २०१६) कोलकत्ता, पश्चिम बङ्गाल प्राथमिक शिक्षा पर्षद

योजन, नैनासिंह (सन् १९९९), *नयाँ बाल संगीत*, दार्जिलिङ, श्याम प्रकाशन

लामा, कविता (सन् २०१४), *भारतीय नेपाली बालसाहित्यमा नारी स्रष्टा*, दार्जिलिङ, गामा प्रकाशन

लेप्चा, रोंगोग एडोन (वि.सं.२०६१), *नेपाली बालगीतमाला*, काठमाडौं, एकता बुक्स

लोहानी, प्रसाद श्रीघर अनि रमेश प्रसाद अधिकारी, (सन् २०१२), *एकता कम्पिहेनसिभ*

इङ्गलिस नेपाली डिक्शनरी, सिलगढी, एकता बुक्स हाउस्
विक्रम, सुरेन्द्र (वि.सं.२०१६) भारतीय बालसाहित्य, नई दिल्ली, साहित्य अकादमी
श्यामप्रसाद, (वि.सं.२०६५), हामी हुन्छौं बलियो, काठमाडौं, साझा प्रकाशन
शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, (वि.सं.२०६३), लोकवार्ताविज्ञान र
लोकसाहित्य, काठमाडौं, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार
सुबेदी, रामबाबु (वि.सं. २०६५) बाँ बाँ बाच्छी, काठमाडौं, साझा प्रकाशन

विद्युतीय माध्यम (वेभ सोर्स)

<http://www.web.archive.org/web/20071012152258/http://www.informit.com/articles/article.aspx?p>

<http://dictionary.cambridge/us/dictionary/english/video-game>

<https://www.momjunction.com/article/effects-of-video-game-on-teenagers>

<https://en.oxforddictionaries.com/definition/cartoon>

<https://en.oxforddictionaries.com/definition/internet>

Manovich, Iev. "New Media from Borges to HTML." The New Media Reader. Ed. Noah Wardrip-Fruin and Nick Montfort, Cambridge, Massachusetts, 2003.12-25